

Реліант

Українська молодіжна екологічна ліга
Київський еколого-культурний центр
Спілка молодих орнітологів України

ОХОРОНЯЙТЕ

В.М. Грищенко,
В.Є. Борейко,
О.Г. Листопад

ЛЕЛЕК



Українська молодіжна екологічна ліга
Київський еколого-культурний центр
Спілка молодих орнітологів України

В.М. Грищенко, В.Є. Борейко, О.Г. Листопад

ОХОРОНЯЙТЕ ЛЕДЕК

Київ — 1996

Грищенко В.М., Борейко В. Є., Листопад О.Г.

ОХОРОНЯЙТЕ ЛЕЛЕК

Серія: охорона дикої природи. Вип. 3, 1996 -- 112 стор.

Українська молодіжна екологічна ліга
Київський еколого-культурний центр
Спілка молодих орнітологів України

*Розповідається про білого та чорного лелек
та їх охорону.*

*Видання здійснено за допомогою
Міністерства України
у справах сім'ї та молоді*

© Грищенко В.М., Борейко В.
Є., Листопад О.Г. 1996
© Українська молодіжна
екологічна ліга, 1996
© Київський еколого-культурний
центр, 1996
© Спілка молодих орнітологів
України, 1996

Зміст

КУДИ ЛЕТИЩ, ЛЕЛЕКО?	4
БІОЛОГІЯ БІЛОГО ЛЕЛЕКИ	12
РОДИЧІ БІЛОГО ЛЕЛЕКИ	36
ДОПОМОЖИ, ЧАРІВНИЙ ПТАХ!	46
ОХОРОНА ЛЕЛЕК	58
Охорона гнізд	59
Побудова штучних гніздівель	62
Переміщення житлових гнізд	68
Захист лелек на лініях електропередачі	69
Допомога лелекам, що потрапили в біду	72
Охорона гнізд чорного лелеки	76
Побудова штучних гніздівель для чорного лелеки	78
Охорона білого лелеки в зарубіжних країнах	80
ШЛЯХИ ПРОПАГАНДИ ОХОРОНИ БІЛОГО ЛЕЛЕКИ	88
Охоронні грамоти	88
Використання народних традицій, звичаїв, обрядів, повір'їв	89
Карта пропаганди охорони білого лелеки	89
Музей білого лелеки	91
Свято "День лелеки"	92
Ігри	98
Операція "Лелека"	99
Із щоденника оргкомітету операції "Лелека"	104
Рік білого лелеки	105
РОБОТА ШКОЛЯРІВ З ВИВЧЕННЯ ТА ОХОРОНИ БІЛОГО ЛЕЛЕКИ	108

Автори висловлюють подяку
за роботу по залученню молоді
до охорони лелек, а також за допомогу
у виданні цієї книжки головному
спеціалісту Міністерства України у
справах сім'ї та молоді
Тетяні Василівні Іваненко

КУДИ ЛЕТИШ, ЛЕЛЕКО?

"Чорне майбутнє білого лелеки", "Допоможіть лелеці", "Що чекає наших лелек" — ще зовсім недавно подібні заголовки рясніли у різноманітних виданнях Західної Європи. Цей птах потрапив до Червоних списків (аналог нашої Червоної книги) багатьох країн. Лише зовсім недавно тон публікацій став більш оптимістичним. Що трапилося з давнім супутником людини?

1

У першій половині XX століття почалося досить швидке скорочення чисельності лелек. До кінця 40-х років у Середній Європі цих птахів стало майже вдвічі менше. У 1934 році за ініціативою німецької орнітологічної станції Росітен був проведений I Міжнародний облік білих лелек. Потім вони стали організовуватися регулярно — у 1958, 1974, 1984, 1994—1995 роках. На протязі кількох десятиліть ці обліки показували неухильне скорочення чисельності чорногузів у Західній Європі.

Якщо у 1907 році у Німеччині нараховувалося 7—8 тисяч гніздових пар, то до 1984 року кількість їх зменшилася до 649 у Західній Німеччині і 2724 у НДР. У багатьох місцях взагалі залишилися лічені гнізда. Так, на території федеральної землі Гессен у 1984 році їх було всього 5. У Голандії чисельність лелек упала з 310 пар у 1939 році до 34 у 1984. Вони залишилися лише в трьох з одинадцяти провінцій. У Данії ще в середині минулого століття гніздилося близько 10 000 пар, але незабаром чисельність стала швидко сорочуватися. У 1934 році було 859 гнізд, а в 1985 — вже всього 14. У Португалії чисельність упала з 7 тисяч пар у кінці 1950-х років до 1500 у 1987

році. В Ельзасі (Франція) раніше у кожному другому селі були заїжджі двори під назвою "У лелеки". Тепер же у більшості з них про цих птахів нагадують лише старі вивіски. У Швейцарії у 1949 році опустіло останнє гніздо. Зовсім перестав лелека гніздитися в Південній Швеції. У Бельгії в одній з провінцій на 1974 рік залишалось єдине природне гніздо у заплаві невеликої річечки. Натовпи моторизованих туристів цілими сім'ями приїжджали подивитися на нього мов на найдорожчу реліквію. Однак незабаром їздити стало вже нікуди... В Італії білий лелека був звичайним птахом ще в античні часи, але чисельність його стала скорочуватися і у XVII столітті він зник зовсім.

Причини скорочення чисельності білого лелеки в основному зводяться до впливу людської діяльності. Серед тварин ворогів у цього птаха дуже мало. Буває іноді, що яйця чи пташенята стають жертвами хижих звірів або птахів, гинуть від різних паразитів чи хвороб. Великі пернаті та чотириногі хижакі можуть нападати і на дорослих лелек. Деяку шкоду приносить порушення нормального гніздового життя чужими чорногузами. Внаслідок бійок господарів гнізда з "зайдами" яйця або малі пташенята можуть викидатися з нього. На успіх гніздування впливають і погодні умови. Роки з помірно вологим і теплим літом оптимальні для виведення пташенят. У випадку посухи чи затяжних дощів середня кількість пташенят, що вилетіли з гнізда на даній території, зменшується в 1,5—4 рази. У найбільш несприятливі роки більшість лелечих сімей у деяких місцевостях можуть взагалі не вивести потомства.

Однак на протязі тисячоліть лелеки гинули від ворогів і хвороб, на протязі тисячоліть більш-менш регулярно повторювалось холодне чи посушливе літо, але птахів від цього не ставало менше. Фатальну роль у долі давнього супутника людини відіграв технічний прогрес. Осушення і розорювання боліт, заплавлених луків, затоплення долин річок, катастрофічне зниження чисельності земноводних у багатьох країнах Західної Європи позбавили лелек їх звичної їжі. Бездумне використання пестицидів у сільському господарстві, хімічна боротьба з гризунами приводить якщо не до прямої загибелі птахів, то до серйозних порушень здоров'я. Багато лелек, особливо молодих, що недавно залишили гніздо, розбиваються об дрти лінії електромережі і гинуть на їх опорах від замикання. Вносять свій фатальний вклад і великі труби, куди лелеки можуть падати, коли сідають на край перепочити. У Німеччині, розбираючи стару піч для випалювання цегли, якось знайшли в трубі рештки майже 50 лелек!

Нині людина прямо чи посередньо є винуватцем смерті 4 з 5 загиблих дорослих лелек. Проводився спеціальний аналіз причин загибелі цих птахів в Україні у 1980-х роках. Виявилось, що з випадків з відомою причиною загибелі 64 % серед дорослих лелек загинули на електролініях, близько 12 % — вбиті людьми. Як не дивно, де в кого піднімається рука і на них.

Релику тривогу вчених викликає висока смертність чорногузів на прольоті і в місцях зимівлі. У багатьох країнах Африки білий лелека є традиційно мисливським птахом. М'ясо споживається в їжу, кістки ніг йдуть на трубки, пір'я використовують для прикрас, навіть із дзьоба роблять чаклунські засоби. За даними повернення кілець, у Північній і Західній Африці близько 80 % випадків загибелі лелек припадає на відстріл. Всього, за підрахунками німецького орнітолога Х. Шульца, на східному пролітному шляху щороку відстрілюється 5–10 тисяч лелек, з них 4–6 тисяч у Лівані. У Західній Африці більше всього їх убивають в Малі. Тут у дельті Нігеру знаходиться одне з найважливіших місць зимівлі західноєвропейських білих лелек. Х. Шульц писав, що в деяких африканських хижках знаходив цілі гірлянди кілець, знятих з убитих лелек. Підстрелити птаха з кільцем вважається такою ж удачею, як у нас знайти підкову. У Нігері на місцевому базарі можна побачити засушені лелечі голови. Вони слугують свого роду амулетом і чаклунським засобом. Окрім полювання з вогнепальною зброєю, використовуються і давні примітивні способи — лук, бумеранг і т. п. Деякі племена проводять відлов, використовуючи прив'язаних манних лелек. Навіть у наші дні зрідка приходять повідомлення про знахідки в Європі лелек з африканськими стрілами в тілі.

Ще більшу шкоду, ніж полювання, приносить руйнування середовища проживання лелек. Кожну осінь близько півмільйона чорногузів пролітають на південь через Близький Схід. Тут проходить найбільший їх пролітний шлях на південноафриканські зимівлі. На початку жовтня на Сінайському півострові у деяких місцях за дві години можна нарахувати до 30 тисяч птахів! Зараз пролітаючи через Сінай лелеки знаходяться в небезпеці. У пустелі не так і багато зручних для перепочинку та годівлі місць. Та завдяки людській діяльності більшість з них вже не можуть прихистити виснажених тривалим польотом птахів. Під час перельоту орнітологи кожен ранок підбирають мертвих і екстремно ослаблених лелек. Для допомоги пернатим мандрівникам був навіть збудований спеціаль-

ний загін, де лелеки можуть погодуватися і набратися сил, щоб знову вирушити в дорогу.

З давніх часів білий лелека почав селитися поряд з людиною. Він швидко освоїв солом'яні та очеретяні дахи сільських хат. Ця прихильність до м'яких дахів пояснюється досить просто: птахи втикали в солом'яні кілька великих опорних гілок, які несли на собі весь тягар гнізда. Зараз же на залізному чи шиферному даху гніздо збудувати важко. Та й окремо стоячих дерев із всохлими або зламаними верхівками залишається все менше. Зі зміною характеру забудови сіл, лелеки були змушені шукати нові місця для гнізд. Деякі з цих "знахідок" не зовсім вдалі з точки зору людини. З'явилися гнізда на пам'ятниках, трубах дрібних сільських підприємств, на стовпах ліній електромережі. Останній варіант використовується лелеками все більше. Причини цього — з одного боку все зростаюча мережа електроліній, з іншого — ускладнення конструкції опор, а це вельми зручно для побудови гнізда. Саме по собі гніздо лелеки на стовпі як правило не приносить шкоди, але через необачність птахи можуть викликати короткі замикання, зачіпаючи дроти. При цьому гинуть самі і викликають порушення роботи енергомережі. Відомі випадки також загорання гнізд на електричних стовпах.

Нерідко лелеки розділяють радості і негоди людей. Під час воєни вони також змушені були кидати свої домівки. У 1914–1915 і 1941–1942 роках відмічались нальоти лелек у місцях, що знаходилися за межами основної області гніздування. Як вважають учені, пов'язано це з бойовими діями, які велись тоді в Україні, Білорусі і Прибалтиці. Багато лелек гинуло під час громадянської війни в Лівані — більше, ніж у будь-якій іншій країні світу. Для полювання використовувались навіть кулемети. А бійці озброєних формувань стріляли у пролітаючих великими зграями птахів і просто так, для тренування влучності. У деяких країнах Африки також досі не вдається взяти під охорону місця зимівлі лелек через складну політичну ситуацію в них.

Треба сказати, що й у європейських народів ці птахи далеко не завжди були під охороною. Як вважають орнітологи, однією з головних причин повного зникнення білого лелеки в Італії у XVII столітті було інтенсивне полювання на нього. У 1905 році мисливське об'єднання в одному з міст Австро-Угорщини прийняло рішення про організацію відстрілу білих лелек, які "дуже шкодять дрібним мисливським тваринам". Місцеві селяни спочатку стали протестувати проти цього, але серед них провели "роз'яснювальну роботу" — мовляв чорногузи

можуть шкодити і на обійсті. Висувалися подібні абсурдні звинувачення і проти чорного лелеки. Та більше всього йому діставалося за те, що цей птах живиться в основному дрібною рибою. Однією з головних причин швидкого скорочення чисельності чорного лелеки в Європі у другій половині минулого століття — на початку нинішнього було пряме переслідування людиною. У Німеччині навіть виплачувалися премії за відстріл цих птахів. У Гессені остання пара гніздилася в 1909 році, обидва птахи були знищені прямо біля гнізда. Не краще було і в нас. За даними Ю.В. Костіна, одне з останніх гнізд чорного лелеки в Криму, виявлене у 1917 році у верхів'ях річки Сухої Альми, було зруйноване, а дорослі і молоді птахи вбиті. Ще в 1963 році М.І. Черкащенко писав, що місцеве населення у долині верхнього Дністра помилково вважає чорних лелек шкідниками рибного господарства і знищує їх, плутаючи з чаплями.

Здавалося б там, де білий лелека користується любов'ю і пошаною людей, він повинен благоденствувати. Але часи, коли цього птаха обожнювали, давно минули. З розвитком технічного прогресу люди все більше відриваються від природи. Перетворюючи її в залізобетонне "навколишнє середовище", забувають старі звичаї, традиції, вірування. На перший план вийшло суто споживацьке відношення до живих істот. Якщо раніше гніздо лелеки на даху вважалося великим благом, селянин мав за честь прилаштувати йому дерев'яне колесо на стрісі, то тепер все це стало зайвими клопотами. Мало того, що лелек майже перестали спеціально приваблювати, їх почали гнати подалі від людського житла. Так, ще наприкінці 1920-х років, як розповідають очевидці, перекриваючи сараї та клуні в колгоспах, без жалю скидали лелечі гнізда. Чи то чиясь хвороблива уява пов'язала їх з солом'яними стріхами, а значить з бідністю, чи милосердя до птахів також порахували за пережиток минулого — невідомо.

Результати останнього V Міжнародного обліку чисельності білого лелеки, який проходив у 1994—1995 роках, виявилися більш втішними, ніж попередніх. Підсумки його були підведені на міжнародному симпозіумі, що проходив наприкінці вересня 1996 року у німецькому місті Гамбурзі. Всього в 19 країнах було обліковано близько 160 тисяч гніздових пар. Порівняно з IV обліком у 1984 році чисельність виросла на 21 %. Найбільш істотно вона зросла у західній популяції (детальніше про дві популяції білого лелеки розповідатиметься у наступному розділі) — на 34 %. В Іспанії, наприклад, чисельність виросла в півтора рази.

Причини досить швидкого росту чисельності білого лелеки, що розпочався в різних країнах наприкінці 1980-х — у першій половині 1990-х років, поки що до кінця не зрозумілі. Для західної популяції найбільш істотним фактором вважається значне покращення умов зимівлі. У середині 1980-х років закінчився тривалий період посухи в районі Сахелю в Африці. Чим більше там опадів, тим краще харчуються зимуючі лелеки. Зрозуміло, що смертність при цьому зменшується. Спеціальні дослідження показали також, що від умов зимівлі значною мірою залежить і успішність розмноження лелек наступного літа. Важко поки що сказати також і наскільки стійким та довготривалим буде цей ріст чисельності. Не варто впадати в надмірний оптимізм, хоча й причин для розпачу на щастя поменшало.

2

Що робиться з білим лелекою в нас?

Цей птах гніздиться на більшій частині території України, крім південного сходу. Більше всього цих птахів у північно-західних областях. На Волині, Львівщині і Рівненщині живе майже третина наших черногузів. Далі на південь і схід кількість гнізд поступово зменшується. Менше всього їх у степових областях.

Ще в давні часи білий лелека почав розселятися у північному і східному напрямках. Кілька століть тому пішла велика хвиля розселення із Східної Пруссії і Північної Польщі, де чисельність черногузів була дуже високою. Тоді була заселена ними Прибалтика, а пізніше вони з'явилися і в Росії. Наприкінці XVIII століття лелека вже гніздився в Курляндії (західна частина Латвії). Межа його поширення спочатку проходила приблизно по річці Даугаві. І на початку XIX століття знову починається хвиля розселення. У 1841 році північна межа ареалу (області поширення виду) досягла Естонії. За даними М.О. Мензбіра, з 80-х років минулого століття білий лелека відмічається вже як досить звичайний гніздовий вид у Псковській губернії, хоча раніше тут спостерігалися лише залітні птахи. Трохи пізніше черногуз з'явився на Смоленщині, Брянщині, Курщині. У 1904 році знайшли перше гніздо в Орловській губернії, але згодом лелеки там перестали гніздитися.

Розселення взагалі проходило досить цікаво — хвилі чергувалися з тривалими відкатами. Ареал ніби постійно пульсував, потроху розширюючись. Межа його поступово просувається все далі й далі на схід і в меншій мірі на північ.

Цікаво, що тенденція до розселення білого лелеки зберігається довгі роки, незважаючи на скорочення його загальної чисельності. В Україні останні десятиліття зростала кількість гнізд у Харківській, Луганській, Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій областях. Наприклад, у Донецькій області в 1974 році було відомо всього 4 гнізда, у 1982 — 14, а у 1988 — вже 34. Недавно з'явилися гнізда в Криму, де лелек не було взагалі. У нас розселення також проходило хвилями: птахи то просувалися вперед, то відступали назад. Тому східна межа поширення білого лелеки в Україні проходить приблизно там же, де й у 1930-ті роки, хоча за цей час могла б просунутися значно далі.

Причина такої хвилеподібності розселення залишається до кінця не зрозумілою. Німецький орнітолог Г. Рінглебен пов'язував це явище з періодами високої успішності розмноження: хвиля розселення починається через 3—4 роки після сезону з високим приростом, коли стають статевозрілими молоді птахи.

Бачачи таку відрадну картину — постійне розселення — можна подумати, що з лелеками у нас все благополучно. На жаль, цифри говорять про інше. За останні півстоліття чисельність їх в Україні скоротилася принаймі вдвічі. Під час III Міжнародного обліку у 1974 році на території України було зареєстровано 18 183 гнізда, а в 1987—1988 роках — 14 762. Ці цифри можуть свідчити не тільки про падіння чисельності, а й про меншу повноту обліку. Але постійне зменшення кількості заселених лелеками гнізд підтверджувалося і серіями обліків, що проводилися орнітологами в окремих областях. Реальні зміни чисельності за такий короткий проміжок часу виявити важко, тому цікавішим для нас буде порівняння з більш давніми даними.

Процес скорочення чисельності чорногузів почався у нас не сьогодні і не вчора. У 1931 році краєзнавча комісія Всеукраїнської Академії наук і краєзнавчий гурток Київського інституту професійної освіти провели облік лелечих гнізд. По комсомольських осередках, піонерських загонах, краєзнавчих гуртках, школах були розіслані спеціальні анкети. Уже тоді в своїх листах люди писали про зменшення кількості гнізд у деяких селах. Жителі республіки охоче взяли участь в обліку, та на жаль результати його залишилися невідомими науковому світу. Вони не були опубліковані. Якраз у цей час почалися гоніння на краєзнавство і охорону природи. Неважко зрозуміти, під яким "соусом" все це можна було подати: у той час, як країна будувала соціалізм, якісь там горе-науковці морочать людям голову підрахунком нікому не потрібних гнізд. Так, у 1930 році було припинено видання

газети "Радянський мисливець та рибалка". Як пояснювала сама редакція читачам, папір був потрібен для більш важливих цілей...

Лише недавно анкети 1931 року були передані з архіву Інституту зоології НАН України на кафедру зоології Київського університету й оброблені. Цікаво співставити дані обліків 1931 і 1987 років Ось для прикладу кілька сіл з території сучасної Київської області. Рогозів: у 1931 році — 12 гнізд, у 1987 — 1; Дударків — 17 і 1; Любарці — 18 і 2; Старе — 23 і 3; Пірнове — 31 і 5; Феневичі — 14 і 3. Коментарі, як кажуть, зайві. Втім так різко зменшилась кількість лелечих гнізд далеко не у всіх селах, є й такі, де їх стало більше. Але в цілому чорногузів у нас стало зараз набагато менше.

Під час I Міжнародного обліку у 1934 році лелек у нас рахували тільки в Західній Україні. Цікаво порівняти з сучасними дані, опубліковані у 1935 році польським орнітологом К. Водзіцьким для колишнього Львівського воєводства. Приблизно половина його — це нинішня Львівська область. Всього було зареєстровано 7007 гнізд білого лелеки, причому, як підрахував краківський учений П. Профус, приблизно 5430 з них — на території, що відійшла потім до України. Тут виявлено 5 сіл з чисельністю лелек від 50 до 80 пар, 10 — від 41 до 50. Найбільше чорногузів було у повіті Рудки — 709 пар, густина їх населення становила 105,8 пар на 100 квадратних кілометрів. Цифра, як на сьогоднішній день, зовсім фантастична. Навіть тоді це було майже вдвічі більше за будь-який інший повіт. У 1987 році ж на Львівщині зареєстровано всього 1442 пари лелек. Це, звичайно, неповні дані, але все одно маємо зниження чисельності принаймі у 2—3 рази. Лише у 2 селах було більше 20 заселених гнізд.

Дати оцінку даним останнього V Міжнародного обліку, який нещодавно завершений, досить важко. В Україні він виявився дуже не повним. У більшості областей нарахували не більше половини від реальної кількості гнізд білого лелеки. Активність населення на місцях була дуже низькою, провести ж весь облік силами тільки науковців неможливо. Все ж отримані цифри говорять про стабілізацію і навіть ріст чисельності. Про це також свідчать і дані, зібрані за програмою моніторингу популяції білого лелеки в Україні (робота ця проводиться з 1992 року). На багатьох пробних ділянках вже на протязі кількох років спостерігається постійне збільшення кількості гнізд. А з 1995—1996 років це стало майже загальним явищем. Чисельність білого лелеки в Україні становить зараз не менше 15—20 тисяч пар.

БІОЛОГІЯ БІЛОГО ЛЕЛЕКИ

1

Білий лелека — птах великого розміру. Майже все оперення його біле, махові пера на крилах чорні. Дзьоб і ноги червоні. Обидва птахи пари забарвлені однаково. Самець дещо більший за розміром, має трохи довший і масивніший дзьоб. На шиї й грудях пера видовжені. Збуджені птахи, наприклад, під час токування, часто їх настовбурчують. Вага дорослого чорногуза досягає 3—4 кілограмів, зріст — 80 сантиметрів, розмах крил — 2 метрів. У молодих лелек чорний колір в оперенні заміщений бурим, дзьоб і ноги темно-бурі.

Учені виділяють два підвиди білого лелеки — європейський і туркестанський (іноді як підвид білого розглядають і далекосхідного лелеку). Туркестанський лелека дещо більший за розміром, має довші крила і міцніший дзьоб.

Поширений європейський білий лелека на значній частині території Європи, крім Великобританії, Скандинавії, Італії. У Франції він живе лише у кількох провінціях, тому місця гніздування чорногузів в Іспанії й Португалії виявляються відірваними. Крім того цей птах гніздиться у Північно-Західній Африці, Малій Азії, Ірані, Іраку, Закавказзі, на Близькому Сході. В Східній Європі сучасна східна межа його поширення проходить через Ленінградську, Новгородську, Тверську, Івановську, Нижегородську, Липецьку, Воронізьку, Харківську, Луганську, Донецьку, Запорізьку області, Крим. Нерегулярне гніздування відзначається також у Вятській, Ульяновській, Саратовській, Тамбовській, Ростовській областях. У 1988 році було знайдено одне гніздо аж на півдні Карелії. А у червні 1981 року одинокого чорногуза бачили навіть біля села Холмогори в Архангельській області! Спостерігаються зальоти і у Фінляндії, Швеції, Норвегії, Великобританії. У Закавказзі білий лелека зустрічається у

Вірменії, Азербайджані, Південно-Східній Грузії. Один випадок гніздування відомий навіть для Британських островів — у 1416 році біля Единбурга. Знаходили в Англії і викопні рештки білого лелеки, приурочені до доби римського панування. Як вважають учені, зникнення його там пов'язане із змінами клімату на планеті.

Туркестанський білий лелека поширений у Середній Азії — в Узбекистані, Таджикистані, Киргизстані, а також у південно-західній частині Казахстану. Зимує він на півдні Азії.

Цікаво, що бувають випадки гніздування білого лелеки також на місцях зимівлі у Південній Африці. Так, тільки протягом 1961—1970 років знаходили гнізда у 7 місцях на півдні Південно-Африканської Республіки. З 1941 року пара птахів гніздилася на протязі 7 років на схід від міста Капштадт. Спостерігались поодинокі випадки гніздування лелек і на шляхах перельоту — в Ізраїлі.

2

Поселяється чорногуз у відкритому ландшафті з підходящими кормовими угіддями — луками, болотами, пасовищами. Полюбляє зволожені ділянки з невисокою трав'яною рослинністю, на яких є групи старих розлогих дерев, особливо, якщо вони періодично затоплюються, а трава регулярно викошується. При спаді повені утворюються великі площі мілководдя, тут багато різноманітних дрібних тварин, якими живиться лелека. Сінокіс також сприяє багатому полюванню. Після викошування трави комахи, гризуни, земноводні стають легкою здобиччю. Ось чому в наших умовах для білого лелеки найбільш сприятливими є природні заплавні луки на річках з незарегульованим стоком. Розорювання заплави значно погіршує кормові угіддя, чорногуз уникає високої рослинності. Ви не побачите його на полі пшениці, що вже заколосилась, або тим більше в кукурудзі. В горах він піднімається на висоту до 700—800 метрів над рівнем моря, в основному по долинах річок. А у Вірменії лелеки гніздяться навіть на висоті 2000 метрів біля озера Севан. У Туреччині знаходили гнізда навіть на висоті до 2200 метрів над рівнем моря.

Гнізда білий лелека влаштовує на деревах, різноманітних будівлях, стовпах електроліній, водонапірних баштах тощо. З дерев ці птахи віддають перевагу тим, що ростуть поблизу від людського житла або в заплавах рік і мають велику розлогу крону. У 1987 році більше половини гнізд на деревах були збудовані на тополях, ясених, вербах і дубах.

Лелеки — давні супутники людини. Вони охоче селяться в населених пунктах. Зустрічаються навіть у великих містах. Наприклад, є гнізда на околицях Києва — у Позняках і в Пирогові. У райцентрах же вони нерідко влаштовуються прямо на центральних вулицях. Але трапляються лелечі оселі і далеко від людського житла — в заплавах рік, на узліссях, вздовж доріг. Серед болота можна іноді побачити гніздо навіть на невисокому пеньку, а в лісовій місцевості — колонію бузьків на узліссі.

У лісових і лісостепових місцевостях більша частина лелечих гнізд знаходиться на деревах. Чим далі на південь, тим більше з'являється їх на стовпах електроліній. Це зрозуміло — адже дерев, та ще таких, щоб лелечі гніздо збудувати, там мало.

Цікава закономірність виявилася у розміщенні гнізд на будівлях. Ми звикли говорити: "Лелека на даху, лелека на даху". А чи часто його можна там побачити? Так ось, більше всього гнізд на житлових і господарських будівлях у західних областях України. У Закарпатті таких гнізд половина. В той же час у північно-східних областях на дахах розміщено всього 4–5 % гнізд. Очевидно, пов'язано це перш за все з традиціями місцевого населення, адже є гніздо на даху, чи його там немає визначається відношенням до нього людей. Так, у Східній Німеччині, де оселя цього птаха на будинку традиційно вважається великим благом, у 1970-х роках на дахах знаходилося дві третини гнізд. Найбільш розповсюджений варіант використання там штучних гніздівель — накладки на дах у вигляді козел. У Київській же області на дахах збудовано лише 4 % штучних гніздівель, та й природних гнізд на них всього десята частина. У Польщі також на півдні і в центральній частині країни переважають гнізда на деревах, а на півночі і сході — на будівлях. У колишній Східній Пруссії до війни на дахах знаходилося взагалі 90 % лелечих гнізд.

Коли звичних для гніздування місць не вистачає, птахи починають освоювати нові. Так, лелеки досить швидко обжили електричні та телефонні стовпи. На них зараз розміщується майже третина всіх гнізд, а в деяких областях їх частка перевищує 60 %. У Вірменії чорногузи стали гніздитися на залізничних станціях, влаштовуючись на опорах контактної мережі. На шум поїздів під самими ногами вони не звертають уваги. За даними М.С. Адам'яна, у долині річки Араксу на 4 станціях гніздитися в середньому по 40 пар лелек. З'являються гнізда і на пам'ятниках, звичайно не викликаючи особливого захоплення в людей. В Іспанії є статуя Ісуса Христа з лелечим гніздом. В Одеській області було знайдено гніздо на старій скирді соломи. Раніше, до речі, такі

гнізда зустрічалися не так уже й рідко. Відомі випадки гніздування лелек навіть на землі. У гірській місцевості вони можуть поселятися на скелях. Іноді лелеки влаштовують гнізда у прямо-таки незвичайних місцях. У Румунії пара змостила гніздо на великій купі гною, в Угорщині знайшли гніздо на купі хмизу, а в Естонії — навіть на пристрої для навантажування колод у лісництві. Бували випадки гніздування бузьків і в залишених будівлях скопи та інших хижих птахів.

Розміщення гнізд білого лелеки за останні десятиліття зазнало значних змін. Якщо у 1931 році на території України 68 % їх знаходилися на будівлях, то до 1987 року ця цифра скоротилася до 20 %, а в 1994 році становила вже всього 13 %. Невпинно збільшується частка гнізд на стовпах і водонапірних баштах. Кількість гнізд на деревах спочатку збільшилася майже в півтора рази, потім почала також зменшуватися, за вказаний період вона коливалась у межах 30 – 45 %. Ця тенденція є загальною, вона спостерігається у різних країнах. У Словаччині в 1934 році 63 % гнізд були на дахах, у 1974 році їх частка скоротилася до 25 %, а в 1984 році вже становила всього 11 %. Значно збільшилась кількість гнізд на трубах. Частка гнізд на електроопорах також швидко зростає: з 15 % у 1974 році до 38 % у 1984. У колишній НДР частка гнізд на дахах скоротилася з 85 % у 1958 році до 43 % у 1984 році. На електроопорах же за цей самий період кількість їх зросла з 0,4 % до 25 %. У Вірменії частка гнізд на електроопорах перевищує 50 %. Згідно проведеного І.Е. Самусенко аналізу, масовий перехід лелек до гніздування на "нетрадиційних" опорах як у колишньому СРСР, так і в зарубіжних країнах, відбувся у 1970–1980-х роках. Пов'язано це, перш за все, із значними змінами у сільськогосподарському виробництві та забудові села — зникли будинки з "м'якими" дахами, значно зменшилася кількість різноманітних допоміжних будівель, менше стало й маленьких хуторів. Крім того, як уже говорилося, змінилася і психологія людей. З іншого боку — з'явилася велика кількість опор електромережі і водонапірних башт (у нас частіше всього лелеки селяться на найбільш поширених баштах — Рожновського).

Звичайно чорногузи поселяються окремими парами і не дуже дружельно відносяться до найближчих сусідів. Нерідко спроби привабити цих птахів на штучні гніздівлі бувають марними через те, що пара, яка гніздиться неподалік, проганяє нових квартирантів. Але з іншого боку, лелеки нерідко влаштовують і своєрідні колонії, іноді навіть по кілька гнізд на одному дереві. У білоруському місті Хойнічки до Великої Вітчизняної війни на величезній тополі було 14 лелечих

гнізд. А на одному з старих дерев у Марокко знайшли навіть 28 гнізд! Взагалі колоніальні поселення білого лелеки були не такою вже й рідкістю. Так, у селі Пірнове Київської області у 1930-х роках була велика колонія з кількох десятків гнізд. На одному з хуторців в околицях Біловезької пущі у 1981 році орнітологи нарахували 22 гнізда на 12 деревах, що росли на площі 4–5 гектарів. У Вірменії на залізничній станції Масіс є колонія з 62 гнізд. Охоче селяться лелеки і в колоніях чапель. У чаплиній колонії біля села Проців на Київщині щороку гніздиться від 2 до 5 пар.

Найбільша з лелечих колоній у населених пунктах знаходиться в місті Альфаро на північному сході Іспанії. Всього в ньому в 1994 році гніздилося близько 100 пар білого лелеки. З них 60 — на даху кафедрального собору святого Мігеля. Жодного іншого випадку гніздування такої кількості лелек на одній будівлі в світі не відомо. Для подібної концентрації гнізд є всі передумови. Площа даху не така вже й маленька — близько 3000 квадратних метрів. До того ж на ньому є велика кількість різноманітних башток, зубців, виступів і т. п. Це дуже зручно для влаштування гнізд. Ну й, звичайно, птахи мають вдосталь їжі — поряд великі поля зрошення і заплава річки Ебро.

Весною лелеки, як правило, повертаються в ту ж місцевість, де виводили пташенят у минулому році, хоча зовсім не обов'язково займають те саме гніздо. Це може бути будь-яка варта уваги оселя, причому нові гнізда птахи будують порівняно рідко. Частіше займають старі і лише ремонтують та надбудовують їх. Відомі й випадки дивовижної прив'язаності лелек до строго визначених місць гніздування. Про один з них розповів орнітолог В.Ф. Гаврін. В одному білоруському селі через ремонт даху лелече гніздо восени було скинуте. Весною пара знову повернулася до цього ж будинку. На новому шиферному даху птахи довго не могли закріпити будівельний матеріал, гілки весь час скочувалися вниз. Незважаючи на це, лелеки приносили їх знову й знову. Нарешті частина з них стала застрягати на нижніх краях даху. Завдяки цьому гніздо все-таки було збудоване — на даху підносилися ціла гора гілок. Найцікавіше те, що всього в сотні метрів знаходилося порожнє гніздо, залишене іншою парою в минулому році. Коли затоплювалося ложе Канівського водосховища, чорногузи так-то повернулися на старі місця гніздування. Та сіл уже не було, під водою виявилися їх рідні луки. В перші роки, коли рівень її був ще невеликий, птахи влаштовували гнізда на пенях, виступаючих з води пагорках, по краях берегових урвищ острівців. Лише після повного затоплення

лелеки кинули обжиті місця. Залишились вони спочатку і у виселених чорнобильських селах.

Багато закономірностей вибору лелеками місць гніздування вдалося виявити завдяки кільцюванню. У ФРН з 480 окільцьованих чорногузів, що повернулися весною, 367 заселили минулорічні гнізда. Цікаві результати дало використання кілець, номер яких можна прочитати на віддалі в бінокль. В Оберлаузіці (Східна Німеччина) проводилися спостереження за 93 окільцьованими лелеками. 20 з них займали одне й те ж гніздо 2 роки підряд, 13 — 3, 7 — 4, 3 — 5. Один птах встановив рекорд: він виводив пташенят в одній і тій же оселі на протязі 19 років! В Ельзасі (Франція) лелека займав одне й те ж гніздо 16 років.

Таку поведінку пернатих орнітологи називають гніздовим консерватизмом. Він дає певні переваги в конкуренції з родичами, адже птах повертається в місце, які вже добре знає і витрачає менше часу й енергії на пошуки місця гніздування, кормових угідь і т. д. Але бувають випадки і далекого переселення лелек, особливо молодих. Так, окільцьований пташеням у 1985 році в Естонії чорногуз у 1989 році був знайдений на гніздуванні аж у Шлезвіг-Гольштейні на півночі ФРН. З німецькою лелечиною він вивів трьох пташенят. У колишній Східній Пруссії завдяки кільцюванню виявлено 3 випадки переселення лелек на віддалі понад 500 кілометрів.

Причин зміни місць гніздування може бути багато: старе гніздо зруйноване, непридатне для виведення пташенят чи вже зайняте суперниками, несприятливі умови для харчування біля нього в даному році, звільнення гнізда в кращому місці і т. п. Лелеки можуть кидати обжиті гнізда, навіть з кладками, і переселятися при вторгненні хижаків, інших лелек або людей. Найчастіше це роблять самки, причому можуть перебиратися до іншого гнізда на значну віддалі — до 10 кілометрів і більше.

Лелеки, що вперше приступають до гніздування, також, як правило, повертаються в рідну місцевість, хоча в батьківському гнізді поселитися їм вдається й рідко. Здебільшого вони гніздяться на деякій віддалі від нього. Спостереження в різних країнах показали, що близько двох третин молодих лелек вперше гніздяться на віддалі до 50 кілометрів від гнізда, де народилися. Частина лелек переселяється значно далі, навіть на сотні кілометрів. Найбільша з відомих відстаней першого гніздування від місця народження — 750 кілометрів. Частіше переселяються на великі віддалі самці.

Прилітають лелеки весною, як правило, у другій половині березня — першій половині квітня, хоча ранньої весни їх можна місцями побачити

й на початку березня. Окремі птахи можуть затримуватися аж до травня. Звичайно, першим з'являється самець, рідше — самка, іноді ж обидва птахи одразу. Самка найчастіше прилітає через кілька днів після самця. Старі лелеки повертаються раніше молодих. На думку польського орнітолога П. Профуса, відміни у строках прильоту самців і самок можуть бути пов'язані ось з чим. Самцеві важливо прилетіти пораніше, щоб зайняти кращу гніздову територію (істотну роль відіграє не тільки саме гніздо, а й кормові утіддя навколо нього). Від цього залежить подальший успіх його "сімейного життя". Легше зайняти вакантне місце, ніж відвоювати його в інших птахів. Для самки теж важливо повернутися раніше, щоб зробити кращий вибір. Але не менш важливо зберегти накопичені під час зимівлі енергетичні ресурси для відкладання яєць. Ось чому самки менш поспішають додому.

Великої шкоди птахам можуть завдавати раптові похолодання та інші стихійні лиха. 1962 рік був у нас по-справжньому "чорним" для білого лелеки. За свідченням орнітолога М.І. Черкащенко, на Львівщині ці птахи з'явилися 18 березня. Через два дні після цього вдарили морози, випав великий сніг. Лелеки у пошуках поживи гуртувалися великими зграями — до сотні й більше птахів — біля замерзлих водойм і боліт. Виснажені голодом і холодом вони масово гинули. Люди виносили бузькам варену картоплю, хліб, залишки їжі і підгодовували птахів. В одному лісі на території нинішнього Жидачівського району на великій галявині зосередилось близько 150 лелек. Майже всі вони загинули з голоду... 5 серпня 1932 року біля одного з сіл на півночі Болгарії годувалося на луках кілька сотень білих лелек — якраз молоді стали на крило і почали об'єднуватися в зграї. Раптом розгулявся нечуваної сили град. З неба падали шматки льоду до півкілограма вагою! Для птахів це було справжньою катастрофою. Під час цього граду загинуло близько 200 лелек і ще з сотню залишилось на луках з поламаними ногами і крилами.

Гніздо будується з гілок дерев. Міцні і довгі лягають в основу, менші накладаються зверху. В середині птахи вистилають оселю сіном, травою, мохом. Нерідко трапляються також папір, ганчірки, коров'ячий і кіньський гній, картоплиння і т. п. Спочатку гніздо порівняно невелике — близько метра в поперечнику і всього кілька десятків сантиметрів висотою. Іноді новозбудоване гніздо буває й зовсім плоским. Можливо його розміри залежать від того, коли птахи приступили до гніздування. Чим раніше, тим більше в них буде часу на будівництво. З роками гніздо надбудовується і збільшується в розмірах. Іноді такі будівлі займаються десятки років

підряд і досягають 2 метри в діаметрі, 3—4 метри висоти і 1—2 тони ваги! Велетенське лелече гніздо на дзвіниці в одному з містечок у Баден-Вюртемберзі (Німеччина) у 1976 році довелося знімати спеціальній команді. Існування його там ставало вже просто небезпечним — гніздо висотою близько 2 метрів важило понад 2 тони.

Вік лелечих будівель також буває вражаючим. У Вінницькій області, наприклад, відомі гнізда, які існували ще в минулому столітті. В інших країнах також знаходили гнізда віком понад 100 років. А в тюрінзькому місті Лангензальца (Німеччина) лелече гніздо на міській башті було відоме ще з середніх віків. Звичайно воно багато разів руйнувалося й відбудовувалося, але птахи незмінно селилися на тому ж місці. Міське казначейство навіть виділяло спеціальні кошти на ремонт гнізда, про що свідчать документи 1593 року. Як показали дослідження орнітологів на Чернігівщині, 37 % гнізд використовується лелеками від 6 до 10 років, 23 % — 3—5, 17 % — 11—20, 13 % — більше 20 і 11 % — 1—2 роки.

Нові гнізда найчастіше влаштовують молоді лелеки, які перший раз приступають до розмноження. Дослідження Х. Веромана в Естонії показали, що в новозбудованих гніздах менший середній розмір виводка і вища частка пар, які взагалі не вивели потомства. Це характерно саме для молодих птахів. Одному з авторів вдалося провести цікаві спостереження на річці Сейм у Сумській області, де з кінця 1980-х років почався швидкий ріст чисельності білого лелеки. В селі Мугин щороку з'являлося по кілька нових гнізд. Виялося, що в останню чергу займалися минулорічні і будувалися зовсім нові гнізда. Цілком можливо, що в лелек є свої уявлення про "престижність" осель.

Побудувати чи підремонтувати гніздо — досить копітка справа. Гілки нерідко падають, особливо в основі нової будівлі (чи не тому лелеки радше займають старі гнізда), доводиться прилаштувати їх знову й знову. Гілки птахи не відламують з дерев, а збирають їх у різних місцях. Можуть поцупити будматеріал і з гнізда сусіда, який загавився. Добудовувати й підправляти оселю лелеки можуть тривалий час. Іноді вони приносять гілки вже й тоді, коли годують пташенят.

Частіше всього будівлі розміщуються на висоті від 2 до 14 метрів, але на трубах і дзвіницях вони можуть знаходитися й значно вище. Відомі випадки гніздування лелек на висоті до 40 метрів.

Буває, що пара лелек займає одразу два близько розміщені гнізда. В одному птахи виводять пташенят, в іншому — відпочивають. Гнізда можуть займати також і одинокі лелеки, які не мають з якихось причин

партнера. Вони час від часу з'являються на гнізді, прилітають до нього на ніч, але можуть і надовго зникати.

У старих лелечих гніздах нерідко можна побачити "квартирантів". Серед гілок охоче поселяються хатні і польові горобці, шпакі. Відомі випадки гніздування також білої пліски, волового очка, галки і навіть хатнього сича, сірої сови, сиворакші та борнівтра. Іноді можна знайти справжній "гуртожиток", у якому живуть десятки пар птахів. Лелече гніздо дає дрібним пернатим не тільки притулок, але й захист — господарі відганяють чотириногих та пернатих хижаків. В одному з старих лелечих гнізд у передгір'ях Гарцу (Німеччина), яке мало в висоту 1,5 метри, спостерігачі нарахували близько сотні "квартируючих" горобців. Це більш цікавий випадок розповів німецький орнітолог Г. Кройц. В одному з великих гнізд чорногуза "утніздилося" два десятки пацюків. Очевидно вони промищляли там залишками їжі. Але таке нахлібництво закінчилося для пацюків поганенько — підростаючі пташенята їх геть виловили. Це б пак, такий харч під ногами бігає!

Цікаво, що іноді бувають "квартиранти" і в оселях чорного лелеки. В Угорщині у 1958 році у нижній частині одного з гнізд цих птахів поселилась пара волових очок. Можливо такий незвичайний вибір місця гніздування був пов'язаний з тим, що ця ділянка лісу знаходилася в заплаві і регулярно затоплювалася.

Облюбоване гніздо ще треба відстояти в жорстоких бійках від конкурентів, тому найбільш зручні з них займають самі сильні лелеки. Слабакам і молодим дістається те, що погірше. Займати гніздо може як самець, так і самка, але самці частіше прилітають першими, та й сили в них побільше. Так що "квартирне питання" — це по чоловічій частині. Зайнявши гніздо, лелека чекає на ньому потенційного партнера, відганяючи суперників. Залишає його лише для пошуків їжі. Бійки лелек на гніздах бувають досить жорстокими, іноді можуть закінчуватися навіть загибеллю одного з птахів. Найбільш запеклі вони при нестачі зручних для гніздування місць. Але сутички можуть виникати і при наявності пустих цілком придатних гнізд. Від суперників лелека захищає не тільки саме гніздо, а й певну територію навколо нього — гніздову ділянку. Розмір її залежить від багатства кормових угідь. У бідних на їжу зміненних людьми ландшафтах вона може сягати кількох сотень або й тисяч гектарів. Там же, де є гарні місця для полювання, гніздова ділянка зовсім невелика. Саме в таких випадках виникають колонії.

Пари утворюються, як правило, вже на гніздах. Існує багато легенд про лелечу вірність, але, на жаль, все це не більше, ніж вигадка. Якщо

судити з людської точки зору, то в лелек відбувається "шлюб з розрахунку", адже обирається, власне кажучи, не партнер, а "жилплоща". Більше того, бувають випадки, коли вже створена пара розбивається чужинцями. Наприклад, сильніша самка може прогнати суперницю. Її ж "кавалер" лише байдуже чекає кінця поєдинку.

Бійки на гніздах продовжуються і після початку "сімейного життя". Постійні конфлікти можуть виникати між близькими сусідами, лелека взагалі досить великий забіяка. Але ще більший розбрат вносять набіги "кочівників". Це молоді нестатевозрілі птахи, що не мають своїх пар. Вони прилітають пізніше дорослих і ведуть бродячий спосіб життя. Тримаються, звичайно, невеликими групами, але можна зустріти й зграї. Так що побачивши влітку зграю лелек, не дивуйтеся, це — молоді птахи. Такі бродяги можуть нападати на лелечі сімейства. При появі біля гнізда чужих птахів, як правило, буває досить демонстрації погрози з боку господарів, щоб "зайди" відступили. Але нерідко на гніздах виникають серйозні бійки, жертвами яких можуть стати яйця і навіть пташенята. Виходять такі сутички через те, що у молодих птахів вже починає прокидатися інстинкт гніздування, і вони намагаються "заявити про свої права". Нападають на сімейні пари і лелеки, що виводили пташенят у цьому ж гнізді минулого року або ще раніше, а тепер запізнилися і знайшли його вже зайнятим. Це було підтверджено спостереженнями за закільцьованими птахами. Вчиняти напади можуть і самці, і самки. Іноді такі лелеки, прогнавши конкурента, утворюють пару з птахом, що залишився і навіть приймають кладку чи виводок. Якщо ж яйця були розбиті під час бійки, вони відкладаються заново.

Любий птах, зайнявши гніздо чи місце для його побудови, повинен одразу ж зробити дві речі: сповістити суперників, що територія зайнята, і привернути увагу самок. Більшість пернатих роблять це за допомогою звукових сигналів. Білого лелеку природа обділила голосом, але його відсутність з успіхом компенсується гучним трітанням за допомогою двох половинок дзьоба. Пози птаха під час інтенсивного токування дуже характерні: він закидає голову на спину, хвіст піднімається вгору, крила трохи розкриваються і опускаються, пера на грудях і шиї настовбурчуються.

Прилетівши до гнізда, самка сідає спочатку трохи осторонь. Господар повинен упізнати в ній представницю "прекрасної статі", інакше може накинутися, як на конкурента. Довго чекавший дієї мипі "кавалер" вітає її тривалим клекотом, закидаючи голову на спину. Надалі протягом всього гніздового сезону лелеки зустрічають клекотом підлітаючого до

гнізда партнера. Нерідко птахи влаштовують справжні "дуети". Але тріщання дзьобом має не тільки дружнє значення. З клекотом чорногуз проганяє від гнізда також суперників і ворогів. Лелеча "мова" хоч і не багата на звуки, але все ж, як бачимо, достатня для порозуміння.

Самка відкладає звичайно 3–5, рідше 1–2 чи 6 яєць, іноді буває навіть 7. У молодих птахів, що вперше приступають до розмноження, кладка менша. Яйце чисто біле, близько 100 грамів вагою. З'являються яйця в гніздах у другій половині квітня — на початку травня. Строки їх відкладання досить розтягнуті. Одночасно можна побачити і насиджуючих лелек і таких, що тільки займають гнізда. Пов'язано це з розтягнутістю строків прильоту та тим, що не всім птахам вдається обзавестись гніздом одразу. До того ж частина кладок розорюється конкурентами або гине з інших причин. Такі лелеки відкладають яйця повторно, тому знайти їх можна іноді навіть у червні.

Бувають випадки й надзвичайно пізнього гніздування. У 1961 році в Нижній Саксонії (ФРН) пара лелек відклала яйця на 3,5 тижні пізніше нормального строку. Це було пов'язано з тим, що через бійки на гніздах дві попередні кладки загинули. Єдине пташеня вилупилося в них аж 20 липня, коли молоді лелеки вже починають залишати гнізда. Птахи так і не догодували його, відлетівши у вирій. У першій половині липня 1996 року в одному з гнізд на Сулі в Полтавській області лелеки також ще тільки насиджували кладку.

Яйця відкладаються найчастіше з інтервалом у дві доби, насиджують їх обидва птахи близько місяця. Насиджування починається після відкладання другого або третього яйця, тому пташенята вилупляються не одночасно, а через 1–2 дні. З'являються вони в гніздах починаючи з середини травня.

Новонароджені лелечата вдягнені у ніжний сірувато-білий пух, дзьоб у них темний, ніжки — жовто-рожеві. Важать вони всього 60–80 грамів. Народжуються лелечата сліпими, але очі в них відкриваються вже через кілька годин. До 3 тижнів один з батьків постійно залишається з малятами, обігрівачи їх, захищає від ворогів та негоди, закриває від гарячих сонячних променів. Лише коли лелечата підростуть, відлучатися за їжею починають обое птахів. Поводять себе малі спершу досить обережно. Побачивши якусь небезпеку, наприклад, пролітаючого поблизу хижакка, вони завмирають на дні гнізда. У віці 3 тижнів молоді лелеки вже можуть стояти на ногах. Через 7 тижнів за розмірами їх не відрізняє від дорослих. Але розпізнати "підростаюче покоління" все ж неважко: молоді птахи мають темний дзьоб, свіже м'яке оперення.

Добре відрізняються вони й за особливостями поведінки. Дорослі лелечата вже починають пробувати крила — махають ними, підстрибуючи у гнізді.

З першого дня пташенята їдять самостійно. Годують їх обидва птахи. Вони приносять їжу у дзьобі чи в глотці (вола у лелек немає) і відригують її в середину гнізда. В перші дні малята отримують дрібну і ніжну поживу — черв'як, личинок комах тощо. Поступово раціон їх розширюється. Пташенята підбирають з дна гнізда те, з чим можуть впоратися, решту знову проковтують дорослі птахи. Поки вони зовсім малі, лелеки прилітають до гнізда часто. Потім починають з'являтися все рідше, зате приносять більше здобичі. Крім їжі дорослі лелеки забезпечують малят також водою, яку виливають з дзьоба. Випрохуючи їжу, пташенята характерно пищать — один з небагатьох звуків, які можна почути від білого лелеки, крім клекоту. Вже у віці кількох днів лелечата кидаються до підлітаючого дорослого птаха і хапають його за дзьоб, вимагаючи поживу. Відригнуту здобич голодні малята нерідко скоплюють ще до того, як вона впаде на дно гнізда.

Лелечата з останніх яєць рідко доживають до вильоту. Вони з'являються на світ пізніше і виявляються в ролі "бідних родичів". Їм дістається менше їжі, ніж старшим братам і сестрам, ростуть і розвиваються вони повільніше. Часто все закінчується тим, що 1–2 пташенят викидають з гнізда або навіть з'їдають батьки. Ті, кому доводилося спостерігати за життям лелечого сімейства, у багатьох гніздах могли бачити таку картину. Причому спроби повернути викинутих пташенят у гніздо закінчуються безуспішно: лелеки викидають їх знову. У народі виникло навіть повір'я, що викидаються з гнізда "непарні" пташенята. Насправді ж така поведінка дорослих птахів не залежить від кількості малят. Більшість учених пов'язують її з настанням несприятливих умов: нестачі їжі, затишних холодів і т. п. Німецький орнітолог Е. Шюц взагалі вважав, що перші три яйця у кладці становлять "основу", інші — "резерв" на випадок сприятливих умов. Закони природи жорстокі, але справедливі. Якщо батьки не в змозі вигодувати всіх пташенят, єдиний спосіб вижити хоч частині з них — загинути іншим. Треба сказати, що така особливість характерна не тільки для лелек, а й багатьох інших птахів. Наприклад, у гніздах хижаків також рідко доживають до вильоту всі пташенята.

Як показали наші дослідження, викидання батьками з гнізда — основна причина загибелі пташенят. На неї припадає близько 40 % випадків загибелі. За даними білоруських орнітологів, у Біловезькій

пуді щорічно майже третина лелек викидають своїх пташенят чи яйця. Іноді викидаються навіть всі пташенята виводку. Взагалі ж загибель пташенят у різні роки і в різних місцях дуже залежить від погодних умов. Адже для лелеки погода значною мірою визначає запас наявної їжі. Найбільш сприятливе для нього у нас вологе і тепле літо. На успішність розмноження впливають і кліматичні умови та зміненість природних комплексів людиною. Е. Шюц пише, що у північно-західній частині ФРН, де вологий морський клімат, більше пташенят виживає за сухої погоди, а в Угорщині, де літо сухе і тепле, — у вологі роки. У Білорусі в роки з посушливою весною і літом знижується кількість заселених гнізд, підвищується смертність пташенят. У вологі роки, навпаки, успішність розмноження збільшується. Негативний вплив несприятливих погодних умов більше проявляється там, де більше змінена природа. Так, у 1994 р. на багатих їжею ділянках нетронутих заплавлених лук Дніпра, Росі, Сейму, незважаючи на сильну посуху, 3–4 пташенят у гніздах не були рідкістю. Як показали спеціальні дослідження, ще більший вплив на успішність розмноження білих лелек, ніж погода в місцях гніздування, мають умови зимівлі. У роки з більшою кількістю опадів у Південній та Східній Африці (від них залежить достаток їжі) наші чорногузи повертаються весною раніше і виводять більше пташенят. Зрозуміло, що птахи, які мали всю зиму вдосталь їжі, швидше пересуватимуться на шляхах перельоту і зможуть більше відкласти яєць.

Лелечата перебувають у гнізді майже два місяці. Найчастіше до вильоту доживає 2–4 малят, значно рідше — 1 або 5. Більше 5 пташенят лелекам вдається виховувати дуже й дуже рідко. Спостереження в різних країнах показали, що частка виводків з 6 пташенятами не перевищує десятих або й сотих частин процента. Знахідок же по 7 дорослих пташенят в одному гнізді світовій науці відомо взагалі лише кілька випадків. Такий виводок з 7 лелечатами, що вже починали літати, пощастило знайти одному з авторів цієї книги 31 липня 1996 року на Сумщині. На ночівлю в гнізді зібралось 8 птахів (до молодих чорногузів приєднався один дорослий) — ціла лелеча зграя в одному гнізді! 6–7 яєць у кладці або малят, що недавно з'явилися на світ, — не така вже й сенсація, але дожити до вильоту найменшим пташеняткам у таких виводках вдається дуже рідко. "Курчат по осені рахують" — говорить прислів'я. Так само лелечат рахують перед вильотом з гнізда.

Цікаво, що кількість дорослих пташенят може залежати від того, коли загніздилася дана пара. У Південній Польщі було виявлено, що середня кількість пташенят, які вилетіли з гнізда, була тим меншою, чим пізніше

приступили до розмноження їх батьки. Пов'язується це з тим, що птахи, які прилітають раніше, займають кращі гніздові ділянки.

Виліт молодих відбувається у другій половині липня — на початку серпня. Після вильоту лелеки тримаються сім'єю на ближніх луках, пасовищах, ще деякий час повертаються у гніздо на ночівлю. Лелечата навчаються премудростям полювання. Деякий час дорослі птахи ще підгодовують їх. Лише у віці 3 місяців молоді лелеки можуть годуватися вже цілком самостійно. Сім'ї поступово об'єднуються в зграї. Місця їх формування залишаються постійними з року в рік. У цей час можна побачити жорстокі бійки між лелеками, котрі нерідко закінчуються тяжкими ранами чи навіть загибеллю для деяких з них. Ці бійки народ прозвав "лелечими судами". Легенда говорить, що ватажки проводять свого роду екзамен молодим і старикам на готовність до далекого перельоту, і зграя вбиває або проганяє кволик і хворих.

3

У серпні зграї починають тягнутися на південь. Летять вони вдень на великій висоті. У нас зграї звичайно нараховують від 2–3 до сотні лелек. Але іноді можна побачити й великі багатосотенні скупчення. Зграї поступово збільшуються на шляхах перельоту і на Бг канах складаються вже з тисяч птахів. На Чорноморському узбережжі Болгарії якось спостерігали зграю в 21 000 лелек!

На зимівлю чорногузи з різних частин Європи летять різними шляхами. Існують дві популяції — східна і західна, лінія розділу між якими проходить через Голандію, Гарц, Баварію, Альпи. У німецькій науковій літературі вона називається пролітною межею. Птахи, що гніздяться на захід від неї, мігрують восени на південний захід через Францію, Західну Іспанію, Гібралтар. Цим шляхом летить близько 35 тисяч лелек. Восени прямо над вулицями Гібралтару можна побачити багатотисячні зграї. Далі переліт іде через Марокко, Мавританію, західну частину Сахари. Місця зимівлі "західних" лелек знаходяться в саванах південніше Сахари від Сенегалу на заході до Камеруну на сході. Більше всього їх скупчується в долинах і дельтах рік Сенегал і Нігер та біля озера Чад. Тут же зимують і лелеки, що гніздяться на північному заході Африки. Всього, за підрахунками Ж. Шульца, в Західній Африці зимує до 100 тисяч лелек.

Європейські лелеки, що гніздяться на схід від "пролітної межі", летять восени у південно-східному, а з СНД і Прибалтики — у південному

напрямку. В Україні існує кілька головних пролітних шляхів — ділянок, де чисельність мігруючих птахів найвища. Через західні області летять лелеки з Польщі, через Житомирську і Вінницьку — з Білорусі і Прибалтики. Великий пролітний шлях проходить на південний захід від Полтавської до Миколаївської області. Всі три вони зливаються у могутній міграційний потік, який проходить через "ворота" між Карпатами і Чорним морем. Досить слабкий проліт спостерігається також по східному узбережжю Чорного моря. Далі лелеки летять через Балкани і Туреччину. Малу Азію вони переїмають "по діагоналі", звертаючи після Босфору на південний схід. Біля затоки Іскандера виходять до Середземноморського узбережжя. Потім знову звертають на південь і через Близький Схід, Синайський півострів потрапляють у долину Нілу, вздовж якої і летять на основні місця зимівлі у Східній і Південній Африці, долаючи загалом понад 10 тисяч кілометрів. Стомившись після тривалого перельоту, птахи роблять зупинку на 4–6 тижнів у Східному Судані, щоб відпочити і погодуватися перед дальшою дорогою. Як показали обліки орнітологів, на півдні і сході Африки зимує близько 450 тисяч білих лелек.

Чому черногузи летять таким хитромудрим шляхом, а не навпростець через Середземне море, як багато інших пернатих? Пов'язано це з тим, що лелека — птах ширяючого польоту і не може довго летіти над морем, доводиться облітати його з двох боків, кому куди ближче. Існують два типи ширяння: статичне і динамічне. Перше характерне для "сухопутних" ширяльщиків. Над сушею існують стійкі висхідні потоки за рахунок нагрівання сонцем земної поверхні — терміки — і так звані "потоки обтікання", коли вітер натикається на перепону — пагорб, крутий берег, стіну лісу і т. п. Для використання таких потоків краще всього підходять широкі крила, як у хижих птахів і лелек. Над морем же постійно виникають різноманітні завихрення: потоки повітря багаторазово відбиваються від хвиль. У морських ширяльщиків довгі і вузькі крила. Ось чому великі хижі птахи, лелеки та інші ширяльщики у таких значних кількостях скупчуються в районі Босфору і Гібралтару. Над водними просторами білий лелека порівняно легко долає відстань до 40–50 кілометрів, у разі гострої необхідності може пролетіти й до 100. Але більш тривалих "морських мандрівок" ці птахи уникають.

Техніка польоту лелеки на великій відстані відрізняється від тієї, що ми бачимо біля гнізда. Він не може тривалий час махати крилами, вони в нього пристосовані для ширяння. На активний політ черногуз затрачає занадто багато енергії і швидко стомлюється. Кружляючи, лелека

набирає висоту у висхідних потоках повітря і потім летить у певному напрямку, поступово знижуючись. Ширяльщики під час міграції можуть летіти тільки вдень, коли сонце добре прогріває землю, або якщо є досить стійкий сильний вітер, використовуючи потоки обтікання. Перед подоланням морської затоки чи протоки лелеки довго набирають висоту. Якщо поблизу є зручні місця із стійкими висхідними потоками, там нерідко скупчуються багатотисячні зграї. Їх можна побачити, наприклад, біля Босфору.

Коли ми знизу дивимось на кружляючого у високості лелеку або орла, вони здаються нам неперевершеними лігунами. Без єдиного змаху крил птахи здатні рухатись досить тривалий час. Але все так чудово лише за сприятливих умов. Ширяльщики можуть вивгитися й полоняниками повітря, коли вітром їх несе зовсім не в той бік, куди потрібно. Протидіяти ж цьому, махаючи крилами, вони довго не можуть.

Іноді сильним вітром зграї лелек заносить далеко в море. Вони не здатні тривалий час летіти над водою і змушені шукати порятунку на островах або й на кораблях, які пропливають поблизу. Якщо нічого подібного не трапиться, птахів чекає загибель. Саме такі "заблукалі" зграї зустрічають час від часу на островах Середземного моря, частіше всього на Кіпрі — він лежить поряд з основною міграційною магістраллю черногузів. Але й посадка на острів не завжди врятує. Якщо він знаходиться далеко о. торонь від пролітних шляхів, повернувшись з нього самостійно лелеки вже не можуть. А бувають випадки, коли їх заносить вітром дуже далеко. 23 січня 1983 року одного птаха підібрав корабель в Атлантичному океані за 185 кілометрів на захід від Лісабона! Час від часу невдалі мандрівники опиняються на Канарських островах. 17 березня 1977 року сильний пустельний вітер заніс на один з них зграю з 35 лелек. Жоден з них звідти вже не повернувся.

Взагалі негода може завдавати пернатим мандрівникам значних втрат. 1856 рік увійшов в історію як найбільш чорний для білого лелеки. Через сильні шторми на початку весни, причому на пролітних шляхах обох популяцій, дуже багато черногузів загинуло. Практично по всій Європі спостерігачі відмічали їх надзвичайно пізній приліт і низьку чисельність. У серпні 1912 року в Західній Сахарі понад 500 знесилених бузьків були спіймані туземцями. У квітні 1935 року потужний південний вітер з Аравії приніс сильну піщану бурю. Вона встелила мало не всю Синайську пустелю лелечими трупами.

Буває, що й на суші великі зграї лелек з'являються в досить незвичайних місцях. Територія Об'єднаних Арабських Еміратів лежить

осторонь від пролітних шляхів цих птахів через Аравійський півострів. Яким же було здивування місцевих жителів, коли 15 вересня 1984 року біля столиці цієї країни Абу Дабі з'явилася зграя з 3000 білих лелек. Черногузи, як заправські мандрівники, для відпочинку вибрали не що інше, а територію міжнародного аеропорту, і на дві години паралізували його роботу. Всього вони "гостювали" в околицях Абу Дабі тиждень, лелек бачили навіть над вулицями міста. Відпочивши, птахи полетіли далі.

"Пролітна межа" розділяє дві популяції черногузів, які восени відлітають у різні боки. Але це не чітко окреслена лінія, навколо неї існує широка смуга змішування напрямків — птахи тут можуть мігрувати як в один, так і в інший бік. Найцікавіше те, що різні напрямки перельоту можуть мати молоді лелеки, що вивелися в одному й тому ж гнізді. Якось у 1974 році знайшли двох закільцьованих птахів з одного виводку: першого — у Франції, другого — в Угорщині. Результати кільцювання на північному заході Німеччини (територія ця лежить східніше "пролітної межі" у зоні змішування) показали, що під час першого свого відльоту 3/4 лелек прямують на південний схід через Босфор і чверть — на південний захід у напрямку Гібралтару. Але вже в наступні роки життя кількість мігруючих на південний захід птахів різко зменшується. Цікаво, що був виявлений зв'язок між часткою мігруючих у різних напрямках молодих лелек і успішністю розмноження. Через Гібралтар більше їх летить у сприятливі роки.

Переліт лелек в Африці та на Близькому Сході — грандіозне видовище. Весною через територію Ізраїлю пролітає до півмільйона цих птахів. У місцях звуження пролітних шляхів скупчення їх досягають велетенських розмірів. У 1955 році над Суецькою затокою вчені спостерігали проліт близько 40 тисяч черногузів. Це скупчення лелек було всього 30–40 метрів шириною, зате в довжину витяглось на 35 кілометрів! 20 березня 1985 року на одному з спостережних пунктів у Єгипті за півтори години було обліковано до 115 тисяч білих лелек. Тільки одна велетенська зграя нараховувала близько 100 тисяч птахів!

Шлях з Європи до Південної Африки займає у черногузів близько 2 місяців. За день вони долають в середньому 150–200 кілометрів. Середня швидкість польоту — близько 50 кілометрів за годину. До місць гніздування птахи летять швидше, на зворотний шлях іде в них близько 1,5 місяця.

Про те, де зимують білі лелеки, тривалий час не було нічого відомо. Серед учених панували самі недоладні уявлення. Арістотель, наприклад,

важав, що ці птахи на зиму впадають у сплячку. Лише у XV столітті вдалося довести, що це не більше, ніж фантазія. Дослідники природи епохи Середньовіччя відправляли лелек та й інших птахів зимувати ... на дно водойм. У легендах і переказах багатьох народів місцями зимівлі пернатих вказувалися різноманітні казкові острови та країни і навіть рай (саме звідси, до речі, походить український вираз "птахи відлітають у вирій", вирій — рай давніх слов'ян). Але ось у 1822 році у німецькому місті Вісмарі був спійманий птах, у шиї якого стирчала африканська стріла. Вона пробила шкіру і м'язи, але не завдала серйозних поранень, і лелека залишився жити. Так з'явився перший вагомий доказ того, що наші черногузи відлітають на зиму в Африку. З того часу було виявлено близько 20 таких птахів з застряглими в тілі стрілами. Остаточню в'яснити давню загадку природи вдалося лише завдяки широкому застосуванню кільцювання. Лелеки з України у зимові місяці були знайдені в ПАР, Кенії, Танзанії.

На місцях зимівлі черногузи ведуть кочове життя. Надовго зупиняються там, де вдосталь харчів. Здебільшого птахи мігрують до Південної Африки, але в окремі роки можуть зимувати й північніше — у Кенії й Танзанії. Це залежить від запасів їжі. Хоча відомі випадки й вірності строго визначеним місцям зимівлі. Так, закільцьований лелека на прізвисько Боб, який гніздився у Шлезвіг-Гольштейні (північ Німеччини), на протязі 10 років з'являвся кожного разу на одній і тій же фермі в Зімбабве.

Білого лелеку в Африці не даремно називають "сарановим птахом". Там це для нього одне з основних джерел харчування. Великі зграї лелек можуть сотні кілометрів слідувати за полчищами перелітної сарани. У багатих на поживу місцях ці птахи здатні концентруватися у неймовірній кількості. У січні 1987 року в Танзанії на ділянці в 25 квадратних кілометрів, за підрахунками Х. Шульца, годувалося близько 100 тисяч лелек. Це майже чверть усієї східної популяції! Пояснюється це тим, що в Танзанії якраз розвелосся безліч гусені одного з місцевих метеликів. Саме тому в цей сезон у Південній Африці черногузи майже не з'являлися.

Як встановив Х. Шульц, розміщення лелек на місцях зимівлі в Африці визначається перш за все запасами їжі. В першу чергу вони вибирають вологі місця, але коли знаходять дуже багаті кормові угіддя, можуть перебиратися і в посушливі. За великою зграєю сарани залюбки навідаються й до пустелі. У Лесото (Південна Африка) Х. Шульц у 1987 році взагалі виявив 200 зимуючих лелек у горах на висоті близько

2000 метрів. За свідченням місцевих жителів, бузьки з'являються там щороку. Що робити цим теплолюбним птахам у негостинному гірському кліматі, замість того, щоб ніжитися під південним сонечком? Все пояснилося просто: водойми тут кишіли земноводними. А ось у теплій, але посушливій савані неподалік їх не знайдеш. Найчастіше ж черногузи в Африці віддають перевагу короткотравним саванам і люцерновим полям, охоче відвідують мілководні водойми.

Осіній переліт лелек в Україні проходить у серпні — вересні, місцями затягується до жовтня, але поодиноких запізнілих птахів можна побачити зрідка аж в листопаді. А Я.Є. Штиркало спостерігав 4 грудня 1985 року над Івано-Франківськом навіть зграю з кількох десятків лелек. Іноді черногузи взагалі залишаються на зимівлю у наших широтах. Переважно це хворі, поранені або ослабілі птахи, які не змогли продовжити важкий переліт. Значна частина їх гине, але на допомогу лелекам приходять люди. Відомо десятки випадків, коли черногузи успішно проводили зиму на обійсті. Звичайно їх тримають у будинку чи в сараї разом з домашніми птахами. Деякі лелеки можуть навіть вільно розгулювати по засніжених вулицях, повертаючись на ніч до своїх рятівників. В одному з сіл Румунії лелека жив у стайні разом з кіньми більше 10 років. Про допомогу хворим і пораненим бузькам ми ще будемо говорити, зараз же більш цікаві для нас випадки зимівлі цілком здорових птахів, які всю зиму тримаються на волі.

У селі Красне Друге на Київщині три роки підряд зимував лелека. Він вільно літав по селу і його околицях, годувався біля річки Красною і на птахофермі. Зимував на волі, лише зрідка залітаючи до людей, і лелека в селі Березівці Івано-Франківської області. А в селі Ювілейному на Херсонщині у не дуже холодні зими спостерігають поодиноких черногузів на водоскиді каналу.

Зовсім дивовижну історію розповів учитель А.І. Гопцій з міста Балаклеї Харківської області. Житель села Червона Гусарівка Балаклейського району Є.П. Пономаренко підібрав восени лелеку з пошкодженою ногою. Птах благополучно провів зиму разом з курами і весною почав літати. Восени він знову не відлетів, а залишився зимувати в селі. Лелека подружився з людьми, особливо з школярами. Його часто можна було побачити на полі, де діти збирали колгоспні помідори. Наступну зиму черногуз провів у бригадира тракторної бригади І.Я. Сарая. Птаха прозвали Ваською. Весною він знайшов собі подругу і обзавівся сім'єю. Виростили чотирьох лелечат. Знову прийшла осінь, і знову лелека не відлетів, а залишився в рідному селі. Взимку Васька

спокійно брав їжу прямо з людських рук на вулицях. Нерідко з'являвся біля школи, де учні і працівники ідальні завжди пригощали його чимось смачненьким. На наступний рік все повторилось: Васька загіздився, самка і пташенята відлетіли, а він залишився в селі. Ночував на колгоспній фермі, або де прийдеться по селу.

У більш теплому Закавказзі зимівлями лелек нікого не здивуєш. Так, у Вірменії в долині річки Аракс, за даними М.С. Адамяна, у січні-лютому можна нарахувати до кількох сотень птахів.

4

Скільки живуть лелеки? У зоопарках рекорд — 35 років. У природі, звісно, тривалість життя значно менша. Звичайно вона не перевищує 10 років, але деякі лелеки можуть доживати навіть до 20–25. А одного разу у Німеччині знайшли закільцьованого птаха, якому було 29 років! Середня ж тривалість життя білого лелеки — 8–9 років.

Завдяки кільцюванню чеські орнітологи змогли встановити таке співвідношення між віковими групами: чверть — птахи у віці 3–4 роки, половина — від 5 до 9 років. “Стариків” понад 20 років — всього 3 %.

Статевозрілими лелеки стають у 3–4 роки, але інколи обзаводяться сім'єю навіть у 2. Більшість молодих птахів проводить перший рік на місцях зимівлі чи шляхах перельоту. У колишній Східній Пруссії на протязі багатьох років проводилося кільцювання пташенят. Повторні знахідки птахів з кільцями показали, що 1–2-річні лелеки зовсім не повертались у місце гніздування, 3-річні — складали лише 7 % знахідок. Орнітолог В. Лібберт проаналізував зустрічі лелек, закільцьованих пташенятами в Німеччині. Виявилось, що однорічні птахи блукають найдалі — лише третина з них була виявлена влітку ближче за 1000 кілометрів від місця кільцювання. З віком цей відсоток все збільшувався: вже 90 % 3–4-річних лелек перебували в гніздовий період у цій зоні. Ф. Берляйн за результатами кільцювання виявив, що молоді черногузи після своєї першої зимівлі також відправляються у напрямку області гніздування, але досягають її дуже рідко. Значна частина 1–2-річних лелек взагалі проводять літо південніше Сахари. Але вже 3-річні птахи у гніздовий період там не трапляються взагалі. Встановлено, що і німецькі, і польські лелеки вперше з'являються у місцях гніздування саме у 3-річному віці. Винятки бувають рідко.

Молоді нестатевозрілі лелеки утворюють зграї, які ведуть бродячий спосіб життя. Вони тримаються у багатих їжею місцях — на луках-

пасовищах і т. п. Як правило, такі зграї нараховують не більше кількох десятків птахів. Так, за спостереженнями В. М. Бабка, у заплаві Десни біля Остра в літніх зграях лелек було від 8 до 46 птахів. Лише двічі спостерігалися більші — 80 і 102 лелеки. Але іноді трапляються й скупчення з сотень черногузів. Незвичайно великі літні зграї лелек спостерігалися в Україні у 1994 році. З різних областей приходили повідомлення про зустрічі зграй з 50–100 і більше птахів. На дніпровських луках біля села Сушки у Черкаській області влітку трималося скупчення до 300 білих лелек. Селяни навіть жалілися, що птахи потолочили траву на сінокосах! Така велика кількість молодих лелек може бути пов'язана з тим, що попередні роки були сприятливими для цих птахів, і вони вивели багато пташенят. Літні бродячі зграї черногузів спостерігають і в північній частині ареалу, наприклад, у Прибалтиці та Ленінградській області. Іноді там також трапляються сотенні скупчення.

5

Живиться білий лелека дуже різноманітною їжею від комах, молюсків і дощових черв'яків до дрібних ссавців, птахів і риби. Основу живлення становлять різні комахи, а зовсім не жаби, як часто вважають. Взагалі, раціон лелеки залежить від місцевості. У сухих місцях комахи можуть складати до 99 % здобичі. На заплавлених же луках частка їх значно менша. У деяких місцевостях Західної Європи лелеки взагалі вигодовують пташенят переважно дощовими червами. Їх чимало на зрошуваних полях, а ось комахи, земноводні і гризуни практично перевелися на землях з інтенсивним сільськогосподарським виробництвом.

Шукають здобич птахи на землі чи на мілководді. Техніка полювання може бути різноманітною. Найчастіше черногузи активно розшуковують здобич. Всім знайома картина: бузько, що чинно походить в траві. При цьому він може робити то раптові кидки, то завмирати на місці, а іноді навіть б'є крилами. Нерідко птахи супроводжують череди корів, табуни коней, працюючі трактори чи комбайни. Вони злякують різних дрібних тварин, які й стають здобиччю лелеки. Можна побачити цих птахів навіть біля смуги вогню у високотрав'ї. В Угорщині у 1968 році якось загорілася стерня на полі. Всі птахи порозліталися геть, лелеки ж, навпаки, почали збиратися звідусіль, побачивши дим. Прилетіло 20 черногузів. В Африці лелеки полювають збиратися там, де місцеві жителі випалюють савану в сухий сезон. Досить їм побачити дим, як

птахи звідусіль починають злітатися на згарище, концентруючись позаду стіни вогню. Вони крокують по ще димлячих згорілих стеблах і вилдовляють комах. Іноді на таких пожежах збираються сотні птахів. Залітають бузьки і на свіжозорані поля, збираючи черв'яків і личинок комах.

Інший варіант полювання — підстерігання здобичі, що характерно для чапель. Лелека здатен вартувати біля мишачої нірки, чекаючи, коли хтось з її мешканців висуне свого носа. Як правило, тривалість такого вичікування не перевищує кількох хвилин, але одного разу спостерігали за птахом, який "стеріг" мишачу нірку на протязі 20 хвилин. У каламутних мілководних водоймах бузько нерідко полює "навпомацки": водить по воді дзьобом, швидко закриваючи й відкриваючи його, доки не натрапить на пуголювка чи щось інше. Дощових черв'яків він збирає, зондує дзьобом м'який ґрунт. Може лелека ловити також пролітаючу здобич, наприклад, бабок чи інших комах. Іноді навіть збиває їх крилами. При утриманні в неволі він досить швидко навчається хапати дзьобом кинути йому їжу, як це роблять собаки.

Ефективність полювання лелек буває досить непоганою. За підрахунками, зробленими в Польщі, один птах спіймав протягом години 44 мишей, 2 молодих хом'яків і одну жабу; інший ловив по 25–30 цвркунів за хвилину! Проведені науковцями безперервні спостереження за одним черногузом показали, що він зловив на протязі 10,5 години принаймні 1037 різних тварин, в середньому по 1,6 за хвилину. Мисливські успіхи птахів залежать від умов місцевості і виду здобичі, але в середньому результативними бувають близько половини нападів.

Свою здобич лелеки ковтають цілком. Всіляку дрібноту проковтують одразу, а великих комах та гризунів спершу убивають ударами дзьоба. Іноді можна побачити, як бузько, перед тим як з'їсти, деякий час "жує" дзьобом спійману мишу, ніби пробує її на смак. Може він і погратися то віддускаючи, то знову хапаючи її, неначе кошена. Велику і суху здобич, при наявності поблизу води, черногуз спочатку деякий час прополіскує в ній, поки вона не стане такою, що її можна легко проковтнути. Так же спершу відмиває і забруднених спійманих жаб та рибу.

Годуються лелеки, як правило, неподалік від гнізда, але можуть літати за їжею і за кілька кілометрів. Від відстані до основних кормових угідь у значній мірі залежить успішність їх розмноження. Чим більше птахи затратять часу і енергії на доставку їжі пташенят, тим менше її вони зможуть принести за день, а раз так — менше виросте пташенят. Але буває, що далекі польоти виправдовуються. Х. Шульц спостерігав

під час розливу Сави у Хорватії, як лелеки літали за їжею на відстань до 8 кілометрів від села, де були гнізда. Птахи проводили за день до 2 годин у польоті і "накручували" по 85 кілометрів! Здавалося б, який смисл літати так далеко? Але справа в тому, що на мілководді в теплій воді розвелася сила-силенна пуголоків і жаб. Ткни дзьобом — і щось та зловиш. Птахам було набагато вигідніше літати "за тридев'ять земель" і одразу ж повертатися з багатою здобиччю, ніж годинами вибирувати дрібних комах поблизу гнізда. У багатих на їжу місцях лелеки можуть збиратися у великій кількості, та й не тільки лелеки. У червні 1994 року ми проводили спостереження за птахами на дніпровських луках біля села Проців на Київщині. Після спаду повені на них залишалося ще чимало невеликих мілководних пересихаючих водойм. Площа їх поступово зменшувалася і разом з тим збільшувалася концентрація різноманітних водяних тварин — жаб, пуголоків, молюсків, риби, комах. Такі водойми приваблювали до себе велику кількість птахів. Можна було побачити скупчення з десятків сірих чапель і річкових мартинів, разом з якими годувалися великі білі чаплі, білі і чорні лелеки, річкові крячки, шпаки. Взагалі затоплені повинню луки при спаді води — чи не найкращі кормові угіддя для лелек.

Отже підведемо підсумок. Місця годівлі можуть знаходитися і досить далеко від гнізда, але лише при умові, що вони дуже багаті їжею. Все це слід враховувати при побудові штучних гніздівель. Причому важливу роль відіграє не тільки кількість їжі, але й її доступність. У високотрав'ї комах значно більше, але лелека віддає перевагу полюванню на скошених луках — там здобич легше зловити. На свіжий покіс ці птахи, до речі, також можуть злітатися здалеку. Ширяючи у високості, лелека добре бачить, де і чим можна поживитися.

Бузьки знищують немало шкідників сільського господарства. Денна потреба дорослого птаха — близько 700 грамів їжі. Влітку ж, щоб прогодуватися самому і виростити вічно голодну юрбу пташенят, чорногузові доводиться займатися пошуками здобичі мало не весь світловий день. За підрахунками польських орнітологів, лелеча сім'я середньої величини — пара дорослих птахів і 2–3 малят — за період вигодовування пташенят споживає близько 2,5 центнерів їжі. Щоб виростити потомство, лелеки повинні здобувати щодня приблизно 1,4 кілограма дощових черв'їв, кілограм жаб, або 700 грамів дрібних гризунів. Сім'я ж з 5 пташенятами споживає щодня до 4 кілограмів їжі.

У раціоні чорногуза зустрічаються такі небезпечні шкідники, як жук-кузька, клоп-черепашка, різні хрущі, буряковий довгоносик. На місцях

зимівлі в Африці ці птахи поїдають дуже багато сарани, за що у мовах цілого ряду африканських племен білого лелеку так і називають "пожирач сарани", або "сарановий птах". Слава знищувача цього небезпечного шкідника настільки закріпилася за ним, що на африкаанс (мова білого населення Південно-Африканської Республіки) навіть одна з офіційних наукових назв білого лелеки — "великий сарановий птах". Втім, така назва виправдовується якоюсь мірою і для України. У минулому столітті було немало спустошливих "набігів" сарани на південні губернії. Навіть зараз, незважаючи на величезний арсенал хімічних засобів боротьби і застосування авіації, вона за лічені дні може перетворити квітучі землі у безплідну пустелю. Можна собі уявити, яким лихом була сарана для селян раніше.

Ось яку історію розповів відомий російський зоолог К.Ф. Кесслер. У 1848 році восени великі полчища сарани з'явилися в околицях містечка Кам'янка Чигиринського повіту і відклали яйця. У травні наступного року з них почали вилупятися цілі хмари комах. Люди кинули всі сили на боротьбу з сараною. І тут наспіла неждана допомога — з'явилися лелеки. Кожен день великі зграї їх оточували поле з сараною густим ланцюгом і поїдали її. Закінчилося все тим, що до кінця липня від тієї нічого не залишилося.

У 1907 році був великий наліт сарани на Гортобадь в Угорщині. Лелеки позлітались з усіх кінців у великій кількості. За свідченням орнітолога Я. Шенка, в органах травлення одного здобутого птаха знайшли близько 1000 екземплярів сарани. Шлунок і стравохід його були набиті до самої глотки! В одній з лелечих погадок виявилось близько 1600 щелеп цих комах. Я. Шенк підрахував, що зграя з 100 чорногузів здатна знищити за день 100 тисяч цих небезпечних шкідників.

Не дає спуску лелека й іншому "улюбленцю" селян — вовчку або капустянці. Той, хто має город, може немало про неї розповісти. Як показали дослідження у різних країнах Європи, від Іспанії до колишнього СРСР, у живленні чорногуза вовчки становлять влітку від 5–10% до третини. Наприклад, за даними О.П. Кропивного, у Біловезькій пуці в їжі, яку приносили ці птахи лелечатам, вовчки становили близько 8% по кількості і майже 14% за вагою. В одній принесеній до гнізда порції було аж 113 капустянок! У Мазурському Поозер'ї (Польща) 31% погадок білого лелеки містили рештки личинок жуків-коваликів (дротяників), 14% — довгоносиків, 16% — вовчків.

РОДИЧІ БІЛОГО ЛЕЛЕКИ

Білий лелека відноситься до родини лелекових роду лелекоподібних. Окрім нього до цієї родини входить ще 17 видів пернатих. Упізнати лелек неважко за їх зовнішнім виглядом — це великі птахи з довгими ногами і широким, міцним довгим дзьобом. Більшість видів гніздиться в тропіках — в Африці і Південній Азії. Одні з них мешкають на великих відкритих просторах з водоймами і великими деревами чи скелями, на котрих гніздяться, інші — віддають перевагу глухим лісам. Давайте познайомимося трохи ближче з представниками лелечої родини.

З інших видів лелек в Україні зустрічається чорний лелека. Він трохи менший за білого, відрізняється чорним забарвленням оперення. Білі лише груди й живіт. Дзьоб і ноги червоні. Молодих нестатевозрілих птахів можна впізнати за темним зеленувато-бурым кольором дзьоба і тмянішим забарвленням оперення, яке не має металевого блиску. Статевозрілими ці лелеки стають у віці 3 років.

Розповсюджений чорний лелека ширше, ніж будь-який інший вид родини. Він зустрічається на гніздуванні від Піренейського півострова і Скандинавії до Примор'я й Північно-Східного Китаю, на південь доходить до Малої Азії, Персидської затоки і Гімалаїв. Ізольована гніздова популяція є також на півдні Африки.

Чорний лелека селиться, як правило, в глухих важкодоступних лісах поблизу від боліт, річок, озер, луків. Гнізда влаштовує на великих деревах в розгалуженні стовбура або на товстій боковій гілляці. У гірській місцевості може гніздитися і на скелях. Будівлю чорного лелеки не важко відрізнити від гнізд великих хижих птахів: вона велика — з метр чи й більше в діаметрі — і низька, а не здіймається на дереві горою гілок, як в орлів чи орланів. Новозбудоване гніздо взагалі маленьке й плоске, воно може скласти враження неготового. Будують птахи гнізда з сухих гілок, вистилають всередині мохом, сухою травою.

У будівельних роботах беруть участь обидва партнери, один приносить будматеріал, а другий укладає його. Іноді чорні лелеки займають старі оселі хижих птахів або навіть своїх білих родичів. Гнізда використовуються не один рік, хоча цей вид міняє їх і частіше за білого лелеку. Так, у Європі він рідко коли використовує гнізда довше 10 років. Цей птах більше прив'язаний до гніздової ділянки, ніж до конкретного гнізда.

Прилітають до нас чорні лелеки у третій декаді березня — першій половині квітня, трохи пізніше за білих. Через кілька днів після прильоту вже можна побачити їх біля гнізд. Як правило, першим прилітає самець, хоча іноді й обидва птахи разом. Самка відкладає від 2 до 5, рідко 6, білих з сіруватим відтінком яєць, які обидва птахи насиджують близько місяця. Пташенята з'являються на світ вкриті сірувато-білим пухом. Батьки приносять їжу всього кілька разів на день. За нею вони можуть літати за 5–10 кілометрів від гнізда. Поява дорослих птахів біля гнізда супроводжується бурхливою реакцією пташенят. Їх голоси нагадують вереск і гелготіння. Взагалі ж чорні лелеки досить мовчазні птахи. Біля гнізда тільки зрідка можна почути неголосні звуки, схожі на "чі-лі", "че-лі", іноді ці птахи також тріщать дзьобом, хоч і не так гучно, як білий лелека.

Пташенята в гнізді малорухомі. Більшу частину дня вони дримають, лежачи на підстилці, або сидять, втягнувши голову в плечі. Тільки зрідка можна побачити, як вони копірсаються під ногами в пошуках залишків їжі або потягуються, розправляючи ноги і крила. Молодь залишається в гнізді більше двох місяців і лише у другій половині липня вилітає з нього. Після цього ще тижнів зо два молоді птахи підготовуються батьками і повертаються на ночівлю в гніздо.

Чорні лелеки поводять себе біля гнізда дуже обережно. Над ним вони літають рідко. До гнізда і від нього летять не над лісом, а користуються своєрідними "коридорами", петляючи між кронами дерев. Через те вони полюбляють влаштовувати свої домівки там, де є вільний і прихований підліт до гнізда — якась прогалнина, довгий язик болота, просіка і т. п. Саме тому іноді можна побачити оселю цього птаха і зовсім поряд просіки, по якій проходить лісова дорога. Крім того, в останні десятиліття спосіб життя чорного лелеки помітно змінився. Він став менш сторожким, частіше зустрічається у досить людних місцях. З'являються гнізда поблизу населених пунктів. У Білорусії нещодавно пара птахів поселилася навіть у старому гнізді білого лелеки на невеликому лісовому хуторці.

Після вильоту пташенят чорні лелеки деякий час тримаються на болотах і в заплавах рік. Осінній відліт проходить з серпня до початку жовтня, хоча зрідка цих птахів можна побачити навіть у листопаді. Летять вони як правило невеликими зграями, іноді їх можна зустріти разом з білими лелеками. Іноді можуть утворюватися і досить великі скупчення з десятків чорних лелек. У нас їх, наприклад, можна побачити восени на спущених риборозлідних ставках, де багато легкодоступної їжі.

Чорний лелека не такий спеціалізований ширяльщик, як білий, тому й таких вузьких пролітних шляхів з високою концентрацією птахів він не утворює. Чорні лелеки частіше "зрізають" кути над морем, особливо в районі Мальти і островів Греції. На Босфорі таких великих скупчень, як білі лелеки та хижі птахи, вони не утворюють, хоча більшість чорних лелек також все-таки огинає Середземне море з двох боків. "Пролітна межа", яка розділяє дві популяції, лежить у цього виду далі на схід, ніж у білого лелеки.

Шляхи мандрівок цих птахів коротші, ніж у білих лелек. Європейські чорні лелеки зимують переважно у Східній, рідше в Південній та Західній Африці. Лише невелика частина їх досягає місць зимівлі своїх білих родичів, більшість навіть не перетинає екватор. Деякі птахи залишається зимувати й ще північніше — у Середземномор'ї. Чорні лелеки з азіатської частини ареалу зимують переважно в Індії та на півдні Китаю, частково також в Індокитаї.

В Україні чорний лелека гніздиться на території західних і північних областей. Під час весняних і осінніх перельотів його можна побачити і в інших регіонах. Іноді бродячі групи або поодинокі птахи спостерігаються влітку далеко від місць гніздування. Їх зустрічали навіть у Херсонській і Донецькій областях. Як правило, це молоді та лелеки, що не беруть участь у розмноженні. Колись цей птах був поширений значно ширше — знаходили гнізда по Дніпру, на Полтавщині, в Криму. Зараз це рідкісний вид, занесений до Червоної книги України. Чисельність його останнім часом почала зростати, але на сьогодні вона в Україні не перевищує 400–500 пар. Ареал чорного лелеки також розширюється. Недавно були виявлені нові місця гніздування у Чернівецькій, Івано-Франківській, Хмельницькій, Чернігівській областях.

Живляться ці птахи дрібною рибою та іншими водними тваринами, яких здобувають на мілководді, — земноводними, комахами та їх личинками тощо. Можуть поїдати також і наземних тварин — комах,

в тому числі сарану, змії, дрібних гризунів. Так, за даними Ф.Й. Страутмана, у 1946 році в Іршавському районі Закарпатської області під час сплеску чисельності мишовидних гризунів у шлунках здобутих чорних лелек знаходили по кілька екземплярів мишей і полівок.

Білоруський орнітолог О.В. Козулін виділяє кілька основних способів здобування їжі чорним лелекою: полювання "наосліп" у каламутній воді, переслідування видимої здобичі, пошук їжі на берегах. Сонячного дня ці птахи можуть використовувати навіть своєрідне "полювання під парасолькою". Стоячи у воді лелека розкриває крила і хапає рибу у тіні. Дрібну здобич він проковтує одразу, велику ж деякий час "жує" у дзьобі, пом'якшуючи її. Коли риба забруднена в мулі, птах пару хвилин прополіскує її у воді, перед тим як проковтнути.

Цікаві також спостереження О.В. Козуліна про взаємовідносини чорного лелеки з іншими птахами, що полюють на рибу. По можливості вони намагаються просто не наближатися один до одного ближче 3–5 метрів. Коли ж на невеликому "п'ятачку" збираються разом різні лелеки і чаплі, першим харчується білий лелека. Він найбільший і найсильніший з них. Чорні лелеки і сірі чаплі "чемно" чекають поодаль або неквапливо прогулюються по берегу. Тільки-но чорногуз наїзніть відлітає, одразу ж кидаються до води. Тепер уже чорний лелека відганяє чапель. Їм риба дістається в останню чергу.

Далекосхідний лелека. Цей птах дуже близький до білого лелеки і частина вчених розглядає його лише як підвид. Далекосхідний лелека схожий за забарвленням на білого, але разів у півтора більший за нього і має не червоний, а чорнуватий дзьоб. У деяких країнах за це його так і називають "чорнодзьобим лелекою". Це дуже рідкісний птах, занесений у Червоні книги МСОП, Росії, Китаю та деяких інших країн, як вид, що знаходиться під загрозою зникнення.

Далекосхідний лелека гніздиться зараз в Амурській області, Хабаровському та Приморському краях Росії, на північному сході Китаю, у Північній Кореї. Раніше був поширений значно ширше. Зимує в Південно-Східній Азії. Цікаво, що ще в середині минулого століття далекосхідний лелека був у Японії не просто звичайним птахом, а гніздився навіть у Токіо на буддистських храмах. Згодом чисельність його стала швидко скорочуватися, в основному через нелегальне полювання. Останній раз ці лелеки успішно вивели пташенят у Японії у 1959 році. Не гніздиться більше цей вид і в Південній Кореї, незважаючи на те, що у місцевого населення також вважався "птахом щастя", як і наш чорногуз.

За способом життя цей вид ближчий скоріше до чорного, ніж до білого лелеки. Він також уникає обжитих людьми територій і влаштовує гнізда в глухих важкодоступних місцях. Живе далекосхідний лелека на великих заболочених рівнинах з дрібними водоймами і ділянками лісів по долинах рік, в котловинах великих озер. Гнізда птахи влаштовують на деревах на висоті від 4 до 15 метрів, часто селяться на зламаних верхівках. Відомі випадки гніздування також на триангуляційних вишках, опорах електроліній.

Самка відкладає 2—4, іноді до 6 яєць, які птахи насиджують місяць. З'являються кладки досить рано — вже в квітні. Далекосхідні лелеки дуже обережні і при наближенні людини надовго залишають гніздо. Живляться вони рибою, земноводними, водяними безхребетними, рідше — мишовидними гризунами і нелітаючими пташенятами.

За даними Червоної книги СРСР, чисельність далекосхідного лелеки в колишньому Радянському Союзі не перевищувала 500 пар. Головні причини такого тривожного стану — зміни ландшафтів під впливом людської діяльності і тому значне збіднення кормової бази, нестача зручних для гніздування місць, браконьєрство, турбування птахів біля гнізда, отруєння пестицидами. Для врятування далекосхідного лелеки проводяться досліді по розведенню його в неволі. Утримують їх у німецькому орнітопарку Вальсроде, Московському та Берлінському зоопарках.

У посушливих частинах Африки на південь від Сахари і на Аравійському півострові живе самий маленький з представників лелечого сімейства — білочеревний лелека. Важить він всього 1,5 кілограма. За забарвленням схожий на чорного лелеку, але має білу нижню частину спини, не такий яскравий дзьоб і ноги. Оселяється білочеревний лелека великими колоніями на скелях. Живиться він різноманітними комахами, тому й гніздиться в сезон дощів, коли їх більше всього. Це хрестоматійний приклад сезонних міграцій птахів у тропіках. У сухий сезон білочеревний лелека залишає місце гніздування і, перетинаючи вологі тропічні ліси, прилітає в савани південніше екватора. В цей час сезон дощів настає там. Після його закінчення — повертається в рідні місця. За таку особливість у німецькій мові цього птаха так і називають "Regenstorch" — дощовий лелека.

Як і наш черногуз, цей птах гніздиться також на дахах хатин в африканських селах. У багатьох племен білочеревний лелека відноситься до священних чи шанованих птахів. Згідно з повір'ями місцевих жителів, він приносить такі потрібні землеробу і скотоводу дощі. За неписаним законом забороняється переслідувати чи тривожити птаха.

У тропіках від Африки до Індонезії і Філіпінських островів живе шерстистошийний лелека. Все оперення його чорне, білі лише шия і задня частина голови. Свою назву птах отримав за незвичайне м'яке оперення шиї. Селиться він поблизу водойм, частіше всього в долині рік. Гніздиться окремими парами на великих деревах. У кладці 3—4 білих яйця. Живиться різноманітними дрібними тваринами, яких здобуває в траві і на мілководді. Малайський підвид шерстистошийного лелеки занесений до Міжнародної Червоної книги. Частина науковців виділяє цього птаха як самостійний вид.

Лелека магуарі з першого погляду за забарвленням нагадує білого, але оперення у нього темніше, хвіст чорний. На відміну від усіх інших лелек, він гніздиться на землі. Цікаво також те, що пташенята його чорного кольору. Зустрічається магуарі в Південній Америці східніше Анд від Венесуели до Аргентини. Часто поселяється колоніями. Живиться цей птах переважно рибою, жабами, зміями, ящірками.

Названі види — найближчі родичі нашого білого лелеки, вони відносяться до одного роду з ним.

Чотири види дзьобачів добре виділяються своїм трохи загнутим донизу дзьобом і голими яскравими ділянками шкіри на голові і шиї. Це досить великі птахи до 3 кілограмів вагою. Довгий загострений і злегка загнутий на кінці дзьоб — чудова зброя для полювання. Дзьобачі прекрасно пристосувалися з його допомогою ловити рибку в каламутній воді. Робиться це так: птах бродить по мілководдю і поволі водить опущеним у воду напіврозкритим дзьобом туди-сюди. Наштовхнувшись на рибину, одразу ж хапає її. Реакція дзьобачів блискавична — орнітологи встановили, що дзьоб закривається за 1/40 секунди! Гніздяться вони колоніями на деревах і скелях.

Американський дзьобач або лісовий лелека — єдиний з лелек, який зустрічається у Північній Америці. Він поширений від південної частини США до Аргентини. Малайський дзьобач живе в Південно-Східній Азії. Гніздиться він по берегах озер, у гирлах річок, по мулистих морських узбережжях. Любить селитися у мангрових заростях. Це рідкісний птах, занесений до Червоної книги МСОП. Африканський дзьобач широко розповсюджений у тропічній Африці. У шлюбний сезон білий колір його оперення має гарний рожевий відтінок. Гніздиться він невеликими колоніями на скелях і деревах. Живиться різними дрібними тваринами, яких здобуває в неглибоких водоймах. Індійського дзьобача виділяє серед своїх родичів строкате чорно-біле забарвлення передньої частини крил і така ж смужка на

грудях. Живе він у тропічній Азії від Індії до Індокитаю і Південного Китаю.

Цікаві два види лелек-роззяв. Назвали їх так незвичайно тому, що при закритому дзьобі у верхівковій його частині залишається велика щілина між піддзьобком і наддзьобком. Такий дзьоб дозволяє птаху легко відкривати черепашки молюсків, які є головною здобиччю роззяв. Їдять вони також рибу, жаб, комах і червів. Це середнього розміру лелеки 1,5–2 кілограми вагою. У азіатського лелеки-роззяви оперення біле, махові і рульові пера чорні з зеленуватим відтінком. Поширений він у Південній Азії від Індії до Південного Китаю і Таїланду. Гніздиться величезними колоніями з сотень і тисяч пар на кущах і деревах, що ростуть неподалік від води. Гнізда птахи будують так близько одне до одного, що гілки виявляються буквально обліплені ними. Африканський лелека-роззява, на відміну від свого азіатського родича, повністю чорний. Живе він у тропічній Африці і на Мадагаскарі. У протилежність білочервоному лелеці, цей птах віддає перевагу сухому сезону року. У цей час по пересихаючих водоймах легше шукати їжу. Розмножується африканський лелека-роззява в червні-серпні, а після настання сезону дощів здійснює перельоти у країни, розташовані північніше екватора.

Африканський ябіру належить до найбільших лелек. Вага його досягає 6 кілограмів. Живе він у тропічній Африці від Сенегалу і Єгипту до ПАР. Крила, голова, шия і хвіст цього лелеки чорні, решта оперення чисто біле. Дзьоб темно-червоний з чорною смужкою посередині. В основі дзьоба є великий жовтий щиток, за який цього птаха ще називають сідлодзьобим лелекою. Мешкає він на важкодоступних папірусових болотах і заболочених берегах рік. Веде самотній і прихований спосіб життя. Гнізда будує на великих деревах по берегах. Їжею йому служать різні дрібні водяні та навколоводні тварини.

Індійський ябіру — також один з найбільших лелек. Ріст його досягає 180 сантиметрів — врівень з людиною! За забарвленням цей лелека схожий на африканського ябіру, відрізняється чорним кольором дзьоба і відсутністю сідлоподібного щитка на ньому. Розповсюдженний від Індії до Північної Австралії. Гніздиться окремими парами на скелях. Живиться індійський ябіру переважно рибою, здобуваючи її на мілководді.

Бразильський ябіру зустрічається у Центральній і Південній Америці від Мексики до Аргентини. Він дещо менший за попередні види. Це єдиний лелека з повністю білим забарвленням. Голова і шия не оперені, мають синювато-чорний колір. Дзьоб масивний, на кінці трохи загнутий

вверх. На нижньому боці шиї добре виділяється яскраве червоне кільце. Проживає цей ябіру на великих заболочених рівнинах з ділянками лісу і савани з гаями та перелісками. Гніздиться на високих сухих деревах або верхівках пальм неподалік від водойм. Гніздо, як і в інших великих лелек, — масивна будівля з гілок до півтора метрів в діаметрі. До розмноження птахи приступають після періоду дощів, звичайно з середини серпня. У кладці 2–3, іноді до 5 яєць. Насиджування продовжується близько місяця. Живиться бразильський ябіру рибою, земноводними, зміями, молюсками, червами і іншими безхребетними тваринами. Рідкісний вид.

Африканський марабу виділяється своїм незвичайним виглядом. Це великий птах, вагою 6–7 кілограмів. Розмах крил досягає 3 метрів. Забарвлення верхнього боку тіла брудно-сіре, нижнього — біле. На горлі звисає мішкоподібний шкірястий виріст. За нього птах отримав свою латинську видову назву "scumeniferus" — сумконосний. Основу живлення марабу становить падло. Як і інші птахи-трупоїди, здобич він виглядає, подовгу ширяючи в повітрі. Могутній масивний дзьоб марабу пробиває найміцнішу шкіру загнаних тварин. Деякі племена називають його "королем грифів" — марабу часто тримається разом з цими птахами. До того ж вони іноді можуть приступити до трапези лише після того, як той розірве шкіряні покриви на тілі тварини — дзьоб у грифів слабкіший. Відірвавши шматок м'яса, марабу підкидає його в повітря і перехоплює дзьобом. Може ловити він і живу здобич: дрібних ссавців, птахів, плазунів. Охоче відвідують марабу також звалища і смітники. Гніздяться вони колоніями на великих деревах і скелях. Цікавий у цих птахів розподіл року: відкладання яєць і насиджування проходять у сезон дощів, а вигодовування пташенят — у сухий період. У цей час легше знайти мертвих тварин для харчування.

Ще більший за африканського індійський марабу або аргала. Він живе в тропічній Азії від північного сходу Індії і Бірми до Індокитаю. Голова і шия у нього не вкриті пухом, а голі і мають рожеве та оранжеве забарвлення. За способом життя схожий на свого африканського родича.

Яванський марабу поширений від Південно-Східної Індії та Шрі-Ланки до Яви. Він менший за інших марабу, на відміну від них його лоб покриває світло-коричнева пластинка.

Буде цікаво познайомитися також з двома більш віддаленими африканськими родичами лелек, які в систематиці птахів займають проміжне положення між ними й чаплями. Орнітологи відносять кожного з них до окремої родини.

Китоголов одержав свою назву за велетенський масивний дзьоб. Це перше, на що звертаєш увагу, побачивши птаха. Наддзьобок закінчується ще й загнутим донизу гострим гачком. Дзьоб за формою нагадує також старовинний дерев'яний черевик. Через те, наприклад, у німецькій мові його називають "Schuhschnabel" — черевикодзьоб. Це великий птах до 5–7 кілограмів вагою і більше метра у висоту. Оперення його однотонне шиферно-сіре. Китоголов має довгі ноги й характерний для лелек тулуб, але шия порівняно коротка та ще й увінчана непропорційно великою головою. Крила довгі й широкі. Ззаду на голові невеликий чуб. Живе китоголов на болотах центральної й східної частини Африки у верхів'ях Білого Нілу, Конго й Замбезі. Поселяється він на непрохідних папірусових болотах і багnistих узбережжях стоячих водойм чи рік з повільною течією і мулистим дном. Веде прихований нічний спосіб життя. Тримаються ці птахи переважно парами або поодиноці. Вони осілі, на зиму нікуди не відлітають. Китоголов може ширяти, як лелека, але в польоті складає шию і більше нагадує чаплю.

Їжу цей птах здобуває на мілководді або сплавинах. Живиться він рибою, жабами, зміями, молюсками. Підстерігаючи здобич, може годинами стояти нерухомо, а потім раптовим сильним ударом дзьоба хапає її і одразу ж ковтає цілком. Китоголови також розкопують мул дзьобом у пошуках дводишних риб протоптерусів, які зариваються туди при пересиханні водойм. Учені вважають, що саме для цього він і призначений. Все-таки у воді рибу краще ловити при допомозі довгого й гострого дзьоба, як у чаплі.

Гніздиться китоголов на землі серед нетрів. Гніздо він будує із стебел очерету і папірусу, вистилає його м'якою травою. Самка відкладає від 1 до 3 великих білих яєць.

Китоголов — рідкісний птах, занесений до Міжнародної Червоної книги. Загальна чисельність його не перевищує кількох тисяч птахів. Вона продовжує скорочуватись через осушення боліт. Ще зовсім недавно цей дивовижний представник пернатих був оповитий ореолом таємничості. Щоб його побачити, споряджували спеціальні експедиції. Тепер же китоголови утримуються у багатьох зоопарках світу.

Молотоголова теж стали так називати за зовнішній вигляд. У профіль обриси його голови з чубом, шиї й дзьоба нагадують молоток. Це птах середнього розміру, схожий на чаплю. Оперення його темно-коричневе.

Поширений молотоголов в Африці на південь від Сахари, на південному заході Аравії та Мадагаскарі. Живе він також у заболочених

місцях по берегах водойм. Тримається парами або поодиноці. Поліє переважно вночі.

Дві речі істотно відрізняють молотоголова від будь-кого з його родичів. Він не тріщить дзьобом і не видає різких криків, а ... співає! Пісня ця чиста й дзвінка, словами її можна передати як "віт-віт". Інша цікава особливість — гніздо. Воно в молотоголова велетенське і зовсім незвичайної для таких птахів форми. Це неправильної форми куля з гілок з бічним входом, щось на зразок будівлі сороки. Діаметр гнізда досягає 1,5–2 метрів. Всередині до 3 гніздових камер, які з'єднуються між собою. Вхід розміщується з найменш доступного боку. Стінки птахи промащують для міцності мулом. Будівництво займає кілька місяців, а іноді й до півроку. Орнітологи якось розібрали одне двометрове гніздо. Воно складалося з близько 8000 гілок і пучків трави! У кладці від 3 до 7 білих яєць. Насиджує їх переважно самка, але пташенят вигодовують обидва птахи.

Живиться молотоголов дрібною рибою, земноводними, комахами, ракоподібними. Нерідко можна побачити, як він підстерігає здобич, сидючи на спині зануреного у воду бегемота.

ДОПОМОЖИ, ЧАРІВНИЙ ПТАХІ!

Ще в давнину білий лелека почав селитися поряд з людиною. На думку Л.І. Тараненка, цьому могло сприяти те, що він у великій кількості поїдає сарану. Зрозуміло, що давні землероби були щиро вдячні за це птахіві, могли навіть обожнювати його. Лелеці ж у свою чергу таке співжиття значно розширило можливості для гніздування — він освоїв солом'яні та очеретяні дахи людських хиж. Це було важливо, оскільки великому птахіві у відкритій місцевості знайти зручне місце для гнізда не так уже й легко. Та й хижакі в людських поселеннях турбували менше. А згодом чорногузів почали навіть спеціально приваблювати на гніздування.

Білий лелека став священним птахом у багатьох народів. Про це говорять хоча б численні легенди, казки, повір'я, поговірки, що дійшли до нас з тих часів. Давньогрецький історик Плутарх повіломляв, що в Тесалії того, хто вбив чорногуза, карали смертю. З часів Арістофана і Софокла лелека був уособленням турботи про батьків. Вважалося, що коли старі птахи ставали слабими і втрачали оперення, молоді бузьки вискубували в себе з тулуба пух і "одягали" батьків. Це повір'я було так добре відоме серед античних народів, що навіть данина вдячності носила назву "антипеларгосіс". Походить вона від грецької назви білого лелеки — "пеларгос", що значить "чорно-білий". Між іншим, греки не плутали цього птаха з чорним лелекою. Для нього була інша назва — "меланопеларгос". Це повір'я в тій чи іншій формі існує й досі у багатьох європейських народів, хоча ще Арістотель називав подібні історії "теревенями". З античних часів бере початок і повір'я про те, що лелеки — це перетворені у птахів люди. Так, Піфагор вважав, що в них перетворюються померлі поети. У багатьох народів були повір'я, що лелеки, відлітаючи на зиму в теплі краї, стають там людьми. Болгари і македонці

вважали, що в цих птахів перетворюються жителі далекої чарівної країни. В себе вдома вони не можуть народжувати дітей, тому розмножуються у подоби птахів в інших краях. Зображення лелек можна побачити на багатьох античних витворах мистецтва, а в Македонії їх чеканили навіть на монетах.

Дуже поважали цих птахів мусульмани. Азербайджанська назва білого лелеки — "хаджі-лелейк", арабська — "хаджі-лаклак". До їх складу входить слово "хадж" — паломництво в Мекку. У даному разі на руку птахам зіграло те, що лелеки з Середньої Азії і Закавказзя летять на зимівлю через Аравійський півострів. За арабським повір'ям, у лелек перетворюються душі мусульман, котрі за своє життя так ні разу й не здійснили передбаченого Кораном паломництва до гробу пророка Магомета. Вони змушені це робити вже після смерті як птахи. Тому кожний, хто умертвив лелеку, є вбивцею. Ці уявлення беруть початок ще з доісламських вірувань. Давні бедуїни вважали, що після смерті тіла душа продовжує існування у формі птаха. Мароканці вірили, що лелеки — це жителі далекого острова, які на певний час прилітають до них у подоби птахів, а потім знову повертаються і стають людьми. У Фезі був навіть шпиталь для хворих і поранених лелек. Померлих птахів ховали як людей.

Священним птахом був білий лелека й у Вірменії. Він вважався захисником полів, два лелеки уособлювали сонце. У міфах цей птах (повірменськи — арагіл) фігурує як вісник одного з головних вірменських язичницьких богів Ара Гекациха (Ара Прекрасного). Це був умираючий і воскресючий бог, подібний до фінікійського Таммуза, єгипетського Осіріса, грецького Адоніса. Він символізував річний цикл — відмирання й оживання природи. Очевидно вісником цього бога став саме лелека, тому що він прилітає рано навесні й "приносить" з собою тепло. Вірмени також вірили, що чорногузи є людьми з далеких країв, які лише на деякий час одягаються в пір'я. Цікаво, що викидання пташенят з гнізда пояснювалося тим, що перед відльотом лелеки приносять одного з своїх дітей у жертву богу. У стародавні часи це був досить поширений звичай у багатьох народів, згадайте хоча б відомий біблійний сюжет про жертвоприношення Авраама.

У балтського племені пруссів, яке жило колись на території Північної Польщі й нинішньої Калінінградської області Росії, у язичницькі часи білий лелека також був провісником весни. Він був пов'язаний з богом весни Потрімюсом.

В Україні ще з давніх часів білий лелека вважався птахом долі, провісником щастя і добробуту. Селяни вірили, що в дім, на якому з'явилося його гніздо, прийде щастя і злагода, в сім'ї припиняться сварки, діти ростимуть здоровими і не хворітимуть, у господаря садиви буде добрий врожай на полі, в околицях гнізда добре родитимуть фрукти. Село, в якому поселилося багато лелек, могло розраховувати на багатий урожай і не боятися посухи. Вважалося, що чорногузи добре розуміються в людях: селяться лише у добрих і працьовитих. Більше того, вони можуть навіть "перевиховувати" людей, впливати на їх подальшу долю. Так, поселившись на будинку, в якому чинилися чварн, або хтось тяжко хворів, птахи приносили злагоду і зцілення. Того ж, хто зруйнує гніздо чи підніме руку на самого птаха, переслідуватимуть злидні і невдачі. За розорену оселю лелеки можуть і самі помститися: підпалять стріху або принесуть змію в двір. Є повір'я, що за кожного вбитого лелеку доля забере в кривдника дитину. Тому ж, хто врятував або оберіг чорногуза, віддячиться сторицею — його будуть супроводжувати щастя і удача. Якщо лелеки раптово залишають обійстя і не повертаються до гнізда, прийде якась біда — пожежа чи смерть господаря.

На Поліссі прохали у птаха врожаю, примовляючи: "Бузьку, бузьку, на тобі галіопу, а ти мені дай жита копу, на тобі борону, а ти мені дай жита сторону, на тобі серпа, дай мені жита снопа". Галіопа — це своєрідне печиво у формі птаха, яке випікалося, щоб "пригостити" лелеку. Просили в нього також і вітру за спеки під час жнив: "Іванько, Іванько, зашли нам трохи вітру, бо не здюжимо жати".

Діти, які хотіли мати сестричку, за порадою старших вибігали за ворота і гукали: "Буську, буську, принеси Маруську!". Вважалося, що коли молода дівчина рано навесні перший раз зустріне пару лелек, то цього року вийде заміж, якщо ж самотнього — ще буде дівувати. Спеціалісти по віщих снах запевняли також: дівчині часто сняться лелеки — треба чекати старостів до хати. Якщо в перший день, коли в домі з'явиться маля, над ним покружляє білий лелека — чекає новонародженого щасливого доля. Коли весною вперше зустрівся лелека в польоті — рік буде щасливим, стоячий — у цьому році не повезе. Серби вважають, що той, хто вперше побачить стоячого лелеку, буде здоровим, а коли сидячого — не минує хвороб.

Схожі повір'я існують у багатьох народів Європи. Нерідко вони переходили з країни в країну, переміщувались разом з лелеками, що розселилися на схід і північний схід. В Україні і деяких інших країнах є повір'я, що в дім з гніздом чорногуза на даху школи не вдарить

блискавка. Виявляється, ще у давніх германських племен білий лелека завдяки своєму "вогняному" дзьобу вважався птахом бога грому Тора. Зрозуміло, що той не може вразити свого посланця. Але це повір'я може мати й інше походження. На думку Б.О. Рибаківа, колеса на дахах призначалися спершу зовсім не для лелек. Ще з язичницьких часів на стріхах встановлювали обід з 6 радіусами (згодом просто колесо з воза). Це був оберіг від блискавки, так званий "громовий знак". Заселивши Україну й Білорусію, лелека оцінив це пристосування і почав охоче гніздитися на ньому. Зрозуміло, що птах, який живе на "громовому знаку", швидко сам став вважатися "громовідводом". Не виключено, що до цього додалися й німецькі вірування. Так виникло стійке повір'я. На Волині й Поліссі досі вважають, що під час грози треба стати під деревом з лелечим гніздом. На жаль, це не більше, ніж забобон. Як показує аналіз причин загибелі пташенят білого лелеки у різних країнах, принаймні 2—3 відсотки з них припадає на попадання блискавки в гніздо.

Цікаві повір'я про лелек є в Німеччині. Вважалося, що коли дівчина вперше побачить весною лелеку, який летить, — стане вже в цьому році нареченою, стоячого — кумою, якщо ж він тріщить дзьобом, значить жінки переб'ють на кухні чимало посуду. Перелетить чорногуз через будинок з новонародженим — буде через рік знову збільшення сім'ї. Селяни вірили, що коли взимку у господаря садиви помре др., жина, то навесні лелека в гніздо до них уже не повернеться. Вважалося, що ці великі птахи несуть на своїх спинах під час перельоту дрібних пернатих в Африку. Восени перед відльотом вожаки влаштовують "лелечі суди" і вбивають або виганяють старих та слабких птахів, які не зможуть витримати далеку мандрівку. А жителі Швабії вважали, що якби чорногуз був здатний говорити, зміг би виказати немало людських таємниць, оскільки з висоти свого гнізда він все навколо бачить і все чує. Але інколи лелека хоче про щось попередити і тріщить дзьобом. В одному з містечок у Баден-Вюртемберзі зберігся з давніх часів цікавий звичай. У "лелечий день" ходить по вулицях чоловік у високому чорному циліндрі з муляжем двох чорногузів на ньому і збирає ласощі для юрби дітлахів, що йде слідом. Залишив сліди птахів і в мові. У деяких німецьких діалектах останній весняний сніг називають "лелечим снігом".

У міфології багатьох народів білий лелека вважався пов'язаним зі стихіями вогню та води. Як відлуння цього дійшли до нас численні повір'я, наприклад, про спалену в поместу хату, а також примовляння. На Поліссі звертаються до лелеки: "Іване, Іване, дай люльку закурити", або "бузьку, викреси вогню". Сиріяти уваленням про зв'язок лелек із

вогнем могло і те, що ці птахи охоче відвідують згарища, де легше збирати комах. Міфологічний зв'язок з водою також може пояснюватися особливостями біології чорногуза, адже він живе і годується поблизу водойм.

Цікаві повір'я про панування білого лелеки над стихією води і здатністю очищати від усілякої нечисті наводять сербські етнографи. На Косовому Полі вважається, що той, хто вперше цього року побачить чорногуза, повинен замерти на місці, а потім взяти з-під своєї правої ноги трохи землі і вкинути її у відро з водою. Цією водою слід окропити себе і свій будинок, тоді не буде блох і інших паразитів. У болгарів і сербів білий лелека взагалі провіщає дощ.

У Західному Судані широко розповсюджене повір'я про те, що лелека, котрого поранили стрілою, забирає її з собою у небо. Коли ж мисливець проходить мимо цього місця, стріла падає на нього назад і завдає смертельної рани.

Вважався чорногуз "авторитетом" і в питаннях погоди. У Південній Німеччині є цікаве повір'я: коли весною він прилетить чистим, треба чекати сухого теплого літа (дощі обмили його по дорозі), якщо ж з'явиться брудним — літо буде холодним і мокрим, оскільки птах приніс дощі з собою. В Україні також є багато прикмет про погоду, пов'язаних з білим лелекою. Він приносить тепло і забирає його назад у вирій. Рано прилетів — буде тепле літо. Лелека починає непокоїтися — на погану погоду. Активно тріщить ввечері дзьобом — завтра буде сонячний день. Стоїть на одній нозі — значить треба чекати похолодання. Якщо не відлітає далеко від гнізда, а тримається поблизу, — на негоду. Коли птах погожого дня тримається сухого місця, то й наступний буде сонячним. Перед тим, як здійметься вітер, лелеки довго кружляють біля своїх гнізд. Є й землеробські прикмети, пов'язані з бузьками. Наприклад: заклопотані лелеки в гнізді — час садити цибулю.

Але таким відношення було не завжди. Давні ізраїльтяни вважали білого лелеку нечистим (не кошерним) птахом, очевидно через те, що він ходить по болотах і їсть усіляку нечисть. Е. Шюц задався питанням: чому на єгипетських фресках і барельєфах, де зустрічається багато різних гварин, нема жодного зображення, на якому можна було б з достовірністю впізнати білого лелеку. З довгоногих птахів частіше всього трапляються сірий і степовий журавлі. Перший з них був, очевидно, взагалі наполовину одомашненим. Єгипетські художники не могли не знати лелеку, адже він у великій кількості зустрічається під час весняного і осіннього перельотів у долині Нілу. У чому ж справа? Ученими встановлено, що зображення тварин на гробницях не є випадковими:

це те, що потрібно душі померлого у загробному царстві, в тому числі для їжі і жертвоприношень. У жертву ж приносили тільки тих тварин, на яких полювали. Е. Шюц висловив припущення, що білий лелека в Єгипті з якихось причин знаходився під забороною — табу. Можливо також, що його не використовували для полювання через несмачне, з точки зору єгиптян, м'ясо.

Відношення до лелек могло змінюватись і через політичні пристрасті. У Давній Греції, як уже говорилося, вони були улюбленими птахами. Але під час турецького поневолення все різко змінилось. На початку минулого століття, за свідомством мандрівників, лелечі гнізда зустрічалися в населених пунктах лише там, де жили турки. Справа в тому, що ненавидячи своїх гнобителів, греки перенесли неприязнь і на священного птаха турків — білого лелеку. У них він міг вільно гніздитися не тільки на будинках, пам'ятниках і мечетях, а й на палацах. З початком визвольної війни піднялася боротьба і проти лелек, як символа турецького ярма. В Афінах, Сірі, Патрасі й інших містах були знищені всі гнізда. У зв'язку з цим чисельність білого лелеки в Греції після 1830 року значно скоротилась. Минуло чимало часу, поки були забуті старі образи, і чорногузи знову змогли вільно селитися біля людського житла. Неприязнь до них греків позначилась на поширенні птахів і в самій Туреччині. Англійський мандрівник Ч. Фелоуз, який відвідав Малу Азію у 1838 році, описуючи околиці міста Мілета, згадував, що грецькі села легко пізнавались не лише за їх чистотою, а й "навністю свиней і відсутністю лелек". В Ізмірі в середині минулого століття лелеки також гніздилися лише в турецькій частині міста. Чи не нагадає це, до речі, і нашу історію — руйнування лелечих гнізд під час колективізації і розкуркулювання?

Закономірне питання: з чим же пов'язане обожнювання білого лелеки у багатьох народів? Про мусульман вже говорилося. У європейських же народів, як нам здається, міг зіграти роль цілий комплекс причин. По-перше, білий лелека жив поряд з людиною, часто безпосередньо на її оселі, у той час як інші великі птахи трималися подалі (хоча це, звичайно, може бути і не причиною, а навпаки, наслідком обожнювання). По-друге, основний колір оперення лелеки — білий, а у багатьох народів він є символом щастя і непорочності, згадаймо хоча б біле шлюбне вбрання нареченої. Це ще й колір миру. Свідомо тому — білий голуб миру, білий прапор, який несе перемир'я. У деяких повір'ях, до речі, чорний лелека виступає як антипод свого родича — провісник нещастя. По-третє, білий лелека — птах перелітний. Він повертається рано навесні з

приходом тепла, ніби приносить його з собою. У Німеччині про приліт чорногузів оголошували герольди, били в дзвони, влаштовувалися навіть веселі свята. У багатьох народів, до речі, ті чи інші види птахів ставали священними саме як провісники приходу весни чи інших важливих сезонних явищ, що співпадали з їх прильотом. Таким у стародавніх єгиптян був священний ібіс. Його приліт віщував розлив Нілу, від якого залежало життя людей у долині ріки. У тропічній Африці до священних птахів потрапив близький родич нашого бузька — білочеревий лелека. Нарешті дуже важливим у цьому відношенні є харчування білого лелеки — комахи, передусім сарана, жаби, дрібні гризуни і т. п., тобто ті тварини, які шкодять людині, або викликають у неї відразу. Лелека ніби позбавляє людей від усілякої нечисті.

У народних казках та легендах білий лелека завжди виступає як позитивний герой, що допомагає людям у скрутному становищі, приносить щастя, удачу, багатство.

... Давно це було. Напали татари на українське село. Багатьох його жителів убили, решту повели в неволю. Тільки немовлят кинули на згарищі — не витримають вони далекої дороги, нема чого з ними возитися. Побачили те лелеки. Стали кликати козаків на допомогу. Але далеко вони поскакали на баских конях, не чують. Тоді птахи підхопили дітей у дзьоби і піднесли з ними високо в небо. Далеко рознісся дитячий плач, і почули його козаки. Кинулися вони рятувати сім'ї. Догнали орду і відбили своїх дружин та дітей. З того часу лелек в Україні люблять і поважають.

Інша легенда розповідає, чому в цих птахів чорні крила. На солом'яній стрісі будинку, в якому жила сім'я з двома немовлятами, було гніздо чорногузів. Одного разу хата загорілася, язика полум'я ковзнули по стрісі. Заметушилися лелеки, стали кликати господарів. Але вони були далеко в полі і не могли того почути. Тоді птахи кинулися у вікно і винесли дітей. З того часу в них чорні кінці крил, червоні ноги і дзьоб — обпалили в полум'ї.

У Молдові лелека став символом виноградарства і виноробства. Часто можна побачити його зображенням з гроном винограду в дзьобі. Звідки це пішло? Ось що розповідає молдавська легенда. Жорстокі яничари обложили фортецю Городешти. Як хоробро не бились її захисники, але сили їх танули, до того ж уже скінчилась їжа, не було води. Вороги раділи, передчуваючи швидко перемогу. Але раптом могутній порив вітру примусив їх нахилити голови. Вітер здійняв крила сотень білих лелек, які злітали до приреченого міста. У дзьобах вони несли грона

винограду з рідної землі. Воїни були врятовані від голоду і спраги. З новими силами кинулися вони на яничарів і розбили їх.

За подібною українською легендою, лелеки принесли грона винограду запорожцям, що страждали у татарській в'язниці

Досить поширена легенда про лелечу вірність. Коли з підкладеного в гніздо чужого яйця (гусячого, курячого і т. п.) вилупилося пташеня, самець убив його і вигнав "зрадницю" -самку.

Уміє бузько й віддячити за допомогу. Є узбецька казка про чарівний кавун. Бідний селянин підібрав пораненого лелеку і виходив його. Птах швидко став на крила і в нагороду приніс селянинові невелику кавунячу насінню. Бідняк посадив її навесні і через деякий час побачив на своєму полі велетенського кавуна. Коли ж його розрізали — замість насіння поспіналися золоті монети. Дізнавшись про це, сусід-багач спіймав лелеку і перебив йому ногу, а тоді поніс додому лікувати. Одужавши птах також залишив насінню, знову з неї виріс небачений кавун. Але коли багач, зібравши своїх родичів і друзів, розрізав його, звідти вилетіли розлучені оси!

У різних народів є легенда про те, що лелека — перетворений у птаха чоловік за те, що повипускав з мішка різну нечисть — жаб, вужів, гадюк, сарану тощо. Бог доручив йому віднести цей мішок і вкинути в глибоку річку, не заглядаючи до нього. Чоловік же не втерпів і розв'язав мішок. Звідти зразу ж так і порснули його мешканці. Тепер неслух змушений збирати все це вже у подобі птаха.

Є цікава легенда про те, як з'явився чорний лелека. Колись у селі жили двоє братів. Менший був чесний і працьовитий, а старший — лихий і ледачий. Коли до старшого брата на дах прилетів лелека, той прогнав його. Молодший же не тільки привітав птаха, а й прилаштував на даху колесо, щоб легше було гніздо збудувати. З тої пори, як у меншого брата поселився лелека, і врожай у нього став кращий, і корова більше молока почала давати, і сини росли здоровими і не хворіли. А старшому ж навпаки — не везе ні в чому. То хліба град поб'є, то горобці вищні поклюють, то болячка яка причепиться. Проїнявся він чорною заздрістю і вирішив помститись братові. Одного разу, коли всі спали, підпалив його хату. Першими сполошилися лелеки, побудили господарів. Дерев'яна мазанка згоріла швидко, та все ж устигли врятувати сім'ю і сякий-такій домашній скарб. Тільки от лелечат порятувати не вдалося. Стали люди думати, яка ж причина пожежі. Аж раптом чують у дворі старшого брата якийсь шум, крики. Бачать: налетіла на нього пара чорних лелек, б'є крилами, довбає дзьобами.

Зрозуміли всі — він підпалив. Думали люди, що чорним оперення стало в лелек від сажі й кіптяви. Чекали, що відмиються вони і знову стануть білими красенями. Та час ішов, а лелеки залишалися чорними. І зрозуміли селяни, що почорніли вони від горя, як сивіють люди. З тої пори і ховається чорний лелека у глухих лісових нетрях. З докором дивиться на того, хто з'явиться біля гнізда, і нечутно зникає в хащах.

Найцікавіше те, що подібні легенди можуть ґрунтуватися на реальних спостереженнях. Ось яку історію розповів російський орнітолог О.В. Федосов. У місті Севську (Брянська область) 26 травня 1958 року вдень раптом загорілося гніздо лелек на напівзруйнованій дзвіниці. Обидва птахи почали скидати вниз тліючі гілки, причому самець часто облітав навколо гнізда, а самка не кидала його ні разу, лише топталася в лотку. Під кінець вона так вкрилася брудом і кіптявою, що за кольором оперення стала нагадувати чорного лелеку. Побоюючись поширення вогню, місцева пожежна команда загасила полум'я. У цієї історії був щасливий кінець. Насиджені яйця не загинули, і через деякий час у гнізді вже красувалося двоє лелечат. Як пише О.В. Федосов, можливість підпалу кимось гнізда була виключена — на дзвіниці просто неможливо було забратися. Отже воно загорілося від чогось, що принесли самі птахи. Обвуглені сучки та гілки і раніше знаходили у гніздах лелек. Очевидно вони збирали їх на старих кострищах на луках. Цілком можливо, що лелеки підхопили ще тліючу головошку. Саме звідси може походити і давнє повір'я про те, що чорногузи помстяться кривдникові, підпаливши хату.

Згадується білий лелека і в історичних переказах. У 452 році нашої ери чорногузи залишили гинуче римське місто Аквілею, де в той час на дахах було багато їхніх гнізд. Його оточили полчища Атілі. Він уже хотів починати тривалу облогу, але сприйняв відліт птахів як предзнаменування швидкої перемоги і з ходу вдерся в місто.

Цей птах має в Україні багато народних назв. "Лелека" і "чорногуз" поширені більше у центральних, східних і південних областях. Перша з них стала офіційною науковою. На Поліссі найбільш вживана назва "бусол", на Волині — "болян", "боцон", у Галичині і на Поділлі частіше вживається "бузько", "бузьок". У північно-східних і центральних областях зустрічається також назва "гайстер". У районах, що межують з Росією нерідко вживається і російська назва "аист". Крім цих найбільш поширених наймень та різноманітних похідних від них ("бусько", "бушель", "бусень", "буцон", "айстер", "гаісп", "чорногус" і т. п.) можна знайти також чимало таких, що трапляються тільки у говорах окремих місцевостей — "жабойд"

(Полісся), "длекотень" (Чернігівщина), "бовдур" (Сумщина), "неклейка" (Харківщина), "веселик" (Житомирщина), "гова" (Закарпаття), "кукостверк" (Буковина) та ін. Іноді лелеку називають також журавлем, але тут уже важко сказати, чи це одна з місцевих назв, чи люди просто плутають птахів. Очевидно відголоском давніх вірувань про те, що білий лелека — це перетворена людина, є персоніфікація назв цього птаха. В українському і білоруському Поліссі його нерідко називають Іваном, Василем, Максимом і т. п. Іноді людське ім'я дається навіть конкретному птахові. На Житомирщині вважають, що кожен лелека має якесь людське ім'я і, якщо його правильно назвати, покликавши птаха, то він підніме голову.

Досить цікавий матеріал дає аналіз походження та поширення народних назв. За ними можна простежити навіть взаємопроникнення мов і культур сусідніх народів. З перелічених вище назв власне українською є лише одна — чорногуз. Походження цього слова зрозуміле. Слід відмітити тільки, що ця назва не зовсім точна — у білого лелеки чорна все-таки не гузка, а лише махові пера. При складених крилах вони й створюють враження чорної задньої частини тіла. Можливо, звичайно, що наші предки не дуже звертали увагу на такі "тонкощі". Та не виключено й те, що назва "чорногуз" стосувалася спочатку лише чорного лелеки і згодом була перенесена на білого.

Назву "бусол" більшість дослідників виводить через російське слово "бусый", яке походить від турецького "boz" або татарського "buz" — сірий. Інші вчені вважають, що вона виникла від караїмського "busul" — лелека.

Слово "болян" прийшло до нас з Польщі, так називають лелек у польській мові.

Українська наукова і літературна назва птаха "лелека" має тюркомовне походження. Прийшла вона в Україну разом з татарськими ордами. Саме слово є звуконаслідуванням і пов'язане з клекотом. Подібним чином виникло багато назв птахів — "одуд", "кукушка" і т. п. Назва "лелека" має дуже давню історію. "Лакалака", "лаклакку" і подібні до них звуконаслідувальні наймення, за даними професора Е. Шюца, вживалися ще в Стародавній Месопотамії. Очевидно ця територія і є "епіцентром" походження цілої "родини" назв, багато з яких зустрічаються й понині — в Середній і Південній Азії, Азербайджані, Туреччині, на Балканському півострові, в арабських країнах та ін.

Назва "гайстер" має також цікаву історію. На думку фахівців, вона походить через польське слово "hajster" від німецького "heister" —

давньої діалектної назви сороки. Вона була перенесена на чорного лелеку — птаха, що теж має чорно-біле забарвлення. Б.В. Кобилянський вважає, що це слово було запозичене прямо з німецької мови, без посередництва іншої. Більшість дослідників виводить від нього російську назву "аист". Спочатку вона теж стосувалася лише чорного лелеки. За даними М.О. Мензбіра, після появи в Росії білого лелеки слідом за ним перекочувало і білоруське слово "бусел", але з'явилися і місцеві назви: "калист", "галис" у нинішніх Псковській, Смоленській і Ленінградській областях. Слово ж "аист" стало вживатися як наукова назва роду лелек. "Белый аист" виник у російській мові таким же чином, як і "чорний лелека" в українській. У деяких білоруських діалектах назва "гайстер" і понині стосується чорного лелеки.

Досить цікаві і промовисті назви білого лелеки і в інших народів. Е. Шюц виділяє кілька основних груп найменш за їх походженням. Найбільш поширені назви, пов'язані із зовнішнім виглядом та забарвленням птаха (наприклад, "чорногуз", чеське "чап" від "чапати" і т. п.), особливостями місць проживання та харчування ("жабоїд" та ін.). Досить часто зустрічаються звуконаслідувальні назви та емоційно забарвлені. У діалектах Моравії та Західної Словаччини цього птаха звуть "богдан", "богдал". Походження і значення цього слова зрозуміле. В естонській мові назва лелеки також має "містичний" відтінок — "тоонекург", тобто великий довгоногий птах, пов'язаний з потойбічним світом. Як і у випадку з російським "аистом", ця назва спочатку стосувалася лише чорного лелеки.

Давній зв'язок лелеки з людиною відображений не тільки у народній творчості, а й у численних географічних назвах, прізвищах, на гербах і емблемах у багатьох країнах світу. Так, в Україні є прізвища Чорногуз і Лелеченко; річки та струмки Бузьків Яр, Гайстрова Струга, Лелечий потік, Лелечиха, Чорногузка; села Боцянівка, Лелеківка, Чорногузи і т. п. У Німеччині, Австрії, Італії, на заході Франції є чимало поселень та вулиць у містах, які носять "лелечі" назви. Причому подекуди це все, що залишилося від самих птахів, як, наприклад, в Італії чи Ельзасі. Білий лелека зображений на гербах Тирасполя, Гааги, Шторкова і кількох інших міст. Деякі природоохоронні та орнітологічні організації взяли його собі за емблему. Так, лелека в польоті зображений на емблемі Німецького природоохоронного союзу (NABU, раніше — Німецький союз по охороні птахів, DBV). Є численні назви ресторанів, кав'ярень, клубів, пов'язаних з чорногузом. Навіть у Нью-Йорку є "Лелечий клуб".

За даними В.О. Панченка, білий лелека зустрічається на гербах 4

чи 5 українських міст. У гербі Біловодська (Луганська область) 1781 року у верхній частині щита зображений герб Воронізької губернії, у нижній — лелека на зеленому фоні. У гербі Ананьєва (Одеська область) 1847 року у нижній частині щита — на блакитному тлі три лелеки, що стоять на гніздах. Потрапив бузько і до герба міста Буська у Львівській області, очевидно за співзвучністю назви (нагадаємо, що цей варіант поширений якраз на Галиччві), хоча саме місто й отримало своє найменування скоріше всього від річки Буг, на якій стоїть. У гербі містечка Цуровичі на Львівщині (нині село Радехівського району) на червоному фоні був зображений срібний лелека, що тримає у дзьобі змію. У середньовічному західному гербівництві це було символом пильності в боротьбі з ворогами. Нарешті лелека (за іншими даними — журавель) з каменем у лапі був зображений на печатці XVII століття міста Дунайців (Хмельницька область).

ОХОРОНА ЛЕЛЕК

Для того щоб лелеки залишилися жити біля нас, треба перш за все зберегти місця, де вони можуть здобувати їжу. Якщо птахам не прогудуватися, марними будуть всі охоронні заходи, порожніми залишаться збудовані штучні гніздівлі. Білий лелека шукає поживу у різноманітних вологих місцях — на луках, болотах, берегах водойм, а також серед відкритих трав'яних просторів — пасовищ, полів багаторічних трав тощо. Сприятливими місцями є ділянки поливного землеробства. Там у великій кількості розмножуються дощові черви, а їх лелеки охоче поїдає. Неподалік від гнізда повинна бути якась водойма. Вона потрібна птахам не стільки як джерело їжі, скільки для водопою: під час вигодовування пташенят лелеки часто носять їм воду. Причому хоча б в окремих місцях берег водойми повинен бути низьким і мати обмілини.

В Україні поки ще достатньо придатних для життя лелек місць, але в багатьох країнах Західної Європи доводиться відновлювати осушені колись болота, закладувати ставки і мілководні калюжі. Щоб нам невдовзі не довелося займатись тим же, меліоративні роботи треба проводити розумно, залишаючи вологі ділянки — озера, боліття, луки. Вони стануть своєрідними оазами для багатьох тварин.

Нерідко на місцях відпрацьованих піщаних, гравійних кар'єрів, торфозробок утворюються невеликі озера. Звичайно вони мають круті береги і велику глибину вже скраю. Для лелек такі водойми непридатні. Якщо ви хочете, щоб птахи поселились тут, треба їм допомогти — влаштувати в кількох місцях пологій спуск до води та штучну обмілину. У південних посушливих місцевостях влаштування таких мілининних ділянок необхідне на зрошувальних каналах, також мало придатних для лелек.

Інша серйозна проблема для птахів — зростаюча хімізація сільського господарства. Вона не стала менш гострою зараз, незважаючи на те, що багато колгоспів та фермерів просто не в змозі купити потрібні отрутохімікати. Зате значно зросла безконтрольність їх використання. Нерідко за кордоном закуповуються по дешевих цінах давно заборонені там шкідливі препарати. Нерозумне застосування пестицидів для боротьби з шкідниками сільського господарства приносить багато шкоди диким тваринам. Від отрути часто гинуть не стільки шкідники, скільки їх природні вороги — хижі комахи, земноводні, птахи. Лелеки поїдають велику кількість комах, не обходить стороною і загнаних тварин, тому немало страждають від пестицидів. Навіть якщо птахи не гинуть, вони отримують серйозне отруєння, хворіють. До того ж отрута впливає на їх потомство, на здатність до розмноження. Ряд речовин, наприклад, викликає порушення кальцієвого обміну в організмі. Через це шкаралупа яєць виходить тоншою за норму і не витримує ваги насиджувачого птаха. Саме з цієї причини кілька десятиліть тому в усіх розвинених країнах дуже скоротилася чисельність сокола-сапсана.

Щоб лелеки не страждали від застосування пестицидів, не слід обробляти ними місця, де вони масово годуються. Не можна допускати також змив отрутохімікатів з сільгоспуділь у водойми.

Певну небезпеку для чорногузів становлять труби з великим отвором, особливо для молодих погано літаючих птахів. Лелеки охоче сідають на всілякі окремо стоячі високі будівлі. Втративши рівновагу, птах може впасти в отвір труби, звідки вже не вибереться. Для запобігання подібним випадкам труби, що становлять реальну небезпеку, покривають сіткою з дроту.

Охорона гнізд

Коли в 1987 році проводилася операція "Рік білого лелеки", юннати Дрімайлівської восьмилітньої школи на Чернігівщині взяли під контроль всі 11 лелечих гнізд у селі. За кожним з них закріпили учнів 6 класу, які проводили спостереження і слідували за збереженням гнізд. Це добре починання варте широкого розповсюдження. Гнізда займаються лелеками багато років підряд. Повернуться птахи до своїх осель чи ні — багато в чому залежить від стану останніх. У наших селах не так уже й багато гнізд, і своєрідне шефство над ними — цілком реальне завдання для шкільних гуртків і груп любителів птахів.

Перед прильотом лелек треба перевірити, в якому стані знаходиться гніздо, чи не вимагає воно укріплення та ремонту. Природна чи штучна опора, на якій збудоване гніздо, з роками може слабувати та руйнуватися, особливо після зимових хуртовин і снігопадів. Таке гніздо треба забезпечити від падіння, укріпивши основу його при допомозі дощок, жердин, дроту або іншого матеріалу. Це не даремна турбота, адже на падіння гнізд припадає 13 % випадків загибелі пташенят. Особливу увагу слід приділити старим гніздам, які займаються вже десятки років. Завдяки їх велетенським розмірам і значній вазі опора може не витримати. В такому випадку краще зняти частину гілок. Якщо старе ветхе гніздо забезпечити від падіння не вдається, краще всього його скинути і поряд побудувати штучну гніздівлю.

При підльоті до гнізда лелекам не повинні заважати крони дерев, електроліній, антени і т. п. Нерідко можна побачити гнізда чи штучні гніздіваї на живих деревах, які залишаються багато років пустими через те, що навколо них поросли зелені пагони. Щоб лелеки заселили таку будівлю, необхідно хоча б через рік проводити обрізку відростаючих гілок. Гніздіваї, оточені частоколом з молодих пагонів, чорногузи заселяють у два рази рідше, ніж нормальні. Хоча з іншого боку можна побачити і такі гнізда, де голова насиджуючого птаха знаходиться ніби в куцах, бо з трьох боків оточена гіллям. Краще все ж такі гілки обрізати.

Дечкі будівлі на протязі кількох років залишаються не зайнятими. Лелеки можуть знову поселитися в них, якщо гнізда будуть утримуватися в належному стані. Треба підтримувати сприятливий підліт до гнізда, укріплювати його. Лоток старих гнізд може заростати травою, її треба виривати. Щоб порожнє гніздо було більш привабливим для лелек, край його можна побризкати вапном. Якщо будівля частково чи повністю зруйнована, її можна підправити або навіть спорудити на опорі штучне гніздо з гілок.

Лелеки окрім гілок приносять до гнізда ще чимало всякої всячини — ганчірки, вірвовки, папір, шматки плівки і т. п. Деякі з таких "трофеїв" можуть становити серйозну небезпеку для мешканців гнізда. У Черкаській області був випадок, коли пташенята заплуталися у принесеній дорослими чорногузами паклі і загинули. В Україні, Польщі і інших країнах відомі випадки, коли малюта душилися принесеними до гнізда обривками синтетичних шнурів. Цікаве спостереження зробив М.С. Волошин з міста Коломиї на Івано-Франківщині. В одному з гнізд два роки підряд гинули пташенята. Виявилось, що лелеки постелили шматок целофанової плівки, на якій збиралася дощова вода. Пташенята

просто тонули або гинули від переохолодження. Тому при огляді гнізд треба викидати з них те, що може становити потенційну небезпеку для пташенят. Якщо плівку витягнути не вдається, можна принаймні наробити в ній дірок.

Особливої уваги вимагають гнізда на стовпах електроліній. З кожним роком їх стає все більше. Це серйозна проблема і для вирішення її потрібна людська доброта. Гніздо на стовпі — потенційна небезпека для електромережі і для самих птахів. Воно може роками нормально служити оселею, але буває й таке, як в селі Охотівка на Житомирщині. Старе гніздо, що лежало на дротах, загорілося і троє пташенят загинули. Згоріло гніздо на стовпі і в селі Лошакова Гута Чернігівської області. Такі випадки бувають на жаль не так уже й рідко. Вирішити проблему можна трьома шляхами. В селі Крутоярка Миколаївської області і Великополовецькому на Київщині при реконструкції старої електролінії електрики залишили стовпи з гніздами птахам у довічне користування, обрізавши проводи. Нова лінія пройшла поряд. У селі Павлівка Одеської області зробили по-іншому. Рядом з електричним стовпом, на якому знаходилося гніздо, вкопали інший і перенесли на нього лелечу оселею. Третій варіант — підняти гніздо метрів на півтора над дротами за допомогою нехитрої конструкції, яка прикріплюється до верхівки стовпа.

На жаль є й інші приклади відношення до лелечих гнізд. За технічними нормативами на опорах електроліній бути їх не повинно. А возитися з переносом гнізд чи ставити нові стовпи хочеться далеко не всім. У селі Кам'яний Брід Житомирської області при реконструкції електролінії лелечі оселі на стовпах були зруйновані. Поскидали гнізда електрики і в селі Лутовинівка Полтавської області, у Бересті на Рівненщині тощо.

Лелеки іноді селяться на димарях різних будівель. Коли труба вже не використовується за прямим призначенням, наприклад, у старій покинутій кузні, проблем не виникає. Коли ж димохід діючий, гніздо заважає виходу диму. У подібних випадках його також можна перенести на влаштовану поряд штучну гніздівлю або підняти на 1–1,5 метра над трубою. Так зробив Т.В. Стемпіцький з товаришами з гніздом на димоході ідальні пансіонату "Карпати" у селищі Сідниця на Львівщині. Конструкція пристосування може бути різною у залежності від форми і розмірів димоходу. З металевих прутів зварюється каркас, нижня частина якого одягається на трубу так, щоб вона міцно трималася на ній. Якщо труба має прямокутну форму, краще цей каркас зробити з залізних кутників. Зверху укріплюється платформа для гнізда. Це може бути решітка, колесо із спицями, суцільний лист заліза і т. п. Під

гніздом необхідно прилаштувати лист заліза чи жерсті, який буде захищати гніздо від іскор та гарячого повітря з труби.

Загрозу яйцям і пташенятм білого лелеки можуть становити деякі чотириногі хижаки, передусім кунци і коти. Є багато способів захисту від них гнізд птахів. Більшість з них — це різноманітні перепони, що влаштовуються за 1–2 метри нижче гнізда і заважають хижаку вільно пересуватися по дереву: металеві чи пластмасові пасма, металеві конуси і подібні пристрої, в'язки колючих гілок тощо. Можна влаштувати "загороджувальну смугу" з колючого дроту або забитих гвіздків з відкушеними шляпками. Непогано допомагає також змащення сильно пахучим речовинами — солідолом, дьогтем, нафтаїном і т. п.

Побудова штучних гніздівель

Допомогти вирішити багато проблем може побудова штучних гніздівель. Окрім того, що це зменшує гостроту "житлового питання" для птахів, штучні гніздівлі відносяться до так званих екологічних систем управління поведінкою. З їх допомогою можна приваблювати пернатих у місця, багаті їжею, або такі, що знаходяться під надійною охороною, де гнізда будуть у більшій безпеці. Можна і навпаки відволікати птахів від гніздування у небажаних для людини місцях, наприклад, на стовпах електроліній.

Білого лелеку приваблювали на гніздування різні народи з давніх давен. Не одне століття займалися цим і українські селяни. Ось що писав київський орнітолог В.Ю. Герхнер, який вивчав у 1909 році птахів Літинського повіту на Вінничині: "Досить на горі покрівлі добре притяти старе колесо, щоб черногузи зараз же його помітили й уважно обдивилися. Якщо ж поблизу є ставок або болото і місце порівнюючи тихе, то черногузи зараз розпочинають забудову, яку потім щороку лагодять, і згодом вона доходить величезних розмірів".

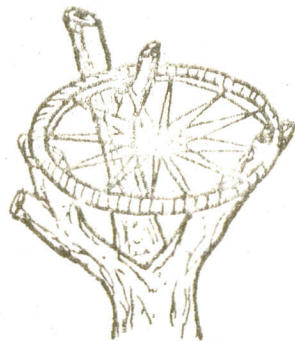
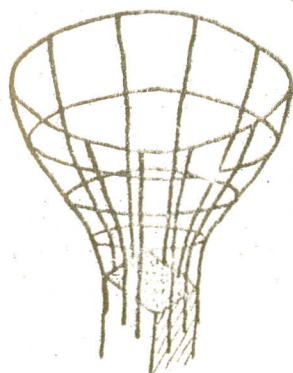
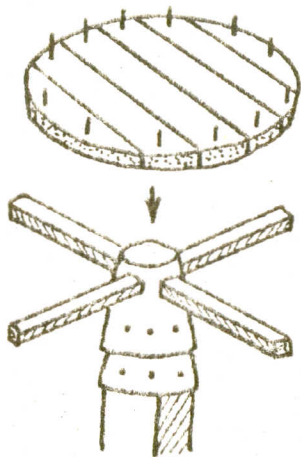
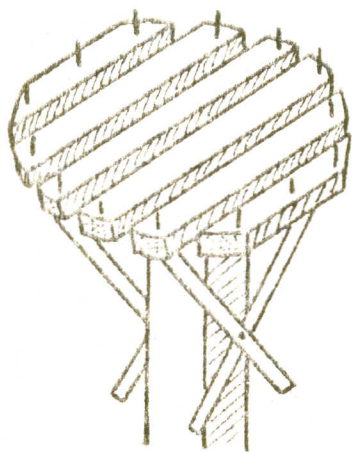
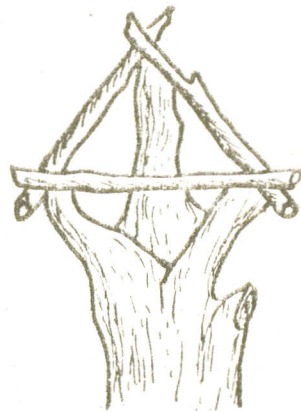
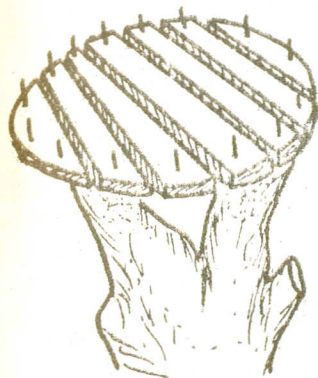
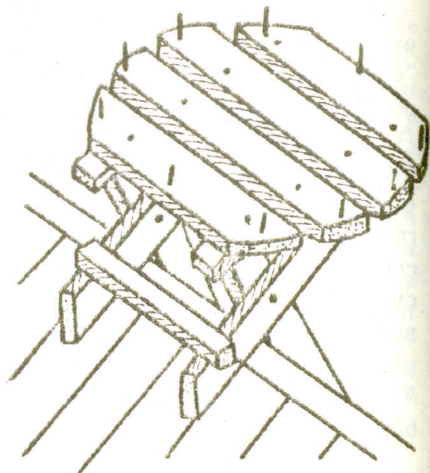
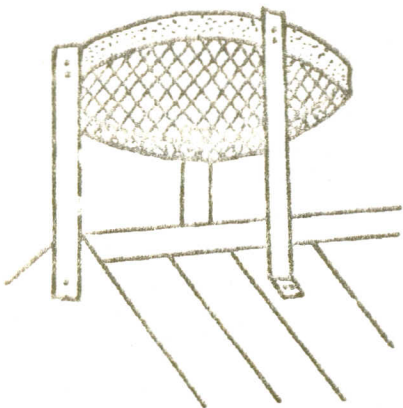
Для того щоб лелеки заселили гніздівлю, поблизу повинні бути якісь кормові угіддя — луки, болота, пасовища, сінокоси. Краще гніздівлі влаштовувати за кілька десятків чи сотень метрів від них, хоча вона може бути і за 1–2 кілометри. Вже розповідалося, що навесні черногузи повертаються у місця, де вони народилися чи гніздилися в попередні роки. Через те, коли поблизу від гніздівлі є зайняті лелечі гнізда, ймовірність її заселення буде значно більшою. Але якщо збудувати гніздівлю зовсім близько до гнізда іншої пари, вона скоріше всього

залишиться пустою. Господарі будуть проганяти зі своєї території "чужинців". В.М. Бурденюк з села Баговиця Хмельницької області збудував для лелек три гніздівлі на віддалі 50–60 метрів одна від одної. Але вивели малят птахи тільки в одній з них. До інших гніздівель також навідувались лелеки, але пара, що поселилась першою, весь час відганяла їх. Як показав проведений у Київській області спеціальний аналіз, штучні гніздівлі, розміщені ближче 100 метрів від житлових гнізд лелек, заселяються майже втричі рідше, ніж ті, що не мають такого близького сусідства. Так що краще робити гніздівлі принаймі метрів за 200–300 від інших гнізд. Втім, якщо гнізда розміщені близько одне від одного, це ще не значить, що вони обов'язково пустуватимуть. Просто ймовірність заселення і успішного виведення пташенят (можуть виникати бійки і на гнізді) буде меншою.

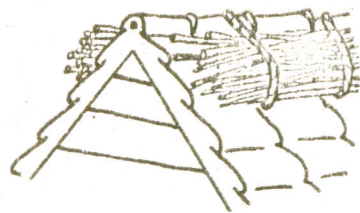
При побудові гніздівлі треба дивитися, щоб підльоту до неї не заважали дроти, антени, будівлі, крони дерев. Оптимальна висота розміщення — 4–10 метрів. Треба враховувати при цьому, що з одного боку вона повинна підніматися над лініями електропередачі, найближчими будівлями, з іншого — що до неї можливо доведеться добиратися для огляду та ремонту.

Штучна гніздівля повинна мати міцну опору і бути надійно закріпленою, щоб її не скинув сильний вітер чи снігопад. Вага молодого лелеки досягає перед вильотом 3–4 кілограмів, отже опора повинна витримувати не менше 40–50 кілограмів — вагу гнізда, виводка з 4–5 пташенят і пари дорослих птахів. Крім того, з роками гніздо буде надбудовуватися і вага його постійно збільшуватиметься. Лелеки взагалі не люблять хистких опор для гнізда, тому гніздівлі краще не укріплювати на молодих деревах чи тонких гілках — вона буде гойдатися, і птахи навряд чи поселяться.

Будувати гніздівлі треба до прильоту лелек — восени чи взимку. Однак, якщо платформа встановлена навіть у квітні — травні, коли черногузи вже насиджують яйця, у неї ще залишається шанс бути заселеною. У випадку загибелі яєць частина лелек приступає до гніздування повторно. Не обов'язково птахи займуть гніздівлю першої ж весни, кілька років вона може пустувати. Але якщо її весь час підтримувати в гарному стані, лелеки рано чи пізно прилетять. Два роки виглядував бузьків Є.О. Осадчук з села Іллінці Івано-Франківської області, терпляче ремонтував гніздо, яке сердито тріпало і розкидало зимові вітри. І птахи відгукнулись на турботу — порадували господаря, заселивши гніздівлю.



Штучні гніздіваі для білого лелеки.



Штучні гніздіваі для білого лелеки.

Побудовою штучних гніздівель можуть займатися не тільки сільські жителі, а й мешканці міст. Важливо лише, щоб лелекам було де здобувати їжу.

Гніздівля — це штучна чи природна опора, на якій знаходиться гніздо. Штучні гніздівлі для білого лелеки можна влаштовувати на деревах, стовпах, житлових та господарських будівлях. В ролі основи для гнізда можуть виступати різноманітні готові предмети: колеса від возів і велосипедів, автомобільні шини, легкі металеві борони і т. п., а також спеціально збиті помости з дощок, гілок чи жердин або зварені з металевих частин. Такі споруди повинні мати діаметр близько метра. По краях їх бажано прибавити чи приварювати великі цвяхи, планки або прутики, які не дадуть розпадатися гілкам з гнізда.

На дереві така гніздівля може розміщуватися на зрізаній верхівці чи в основі товстої бічної гілки. Навколо неї треба обрізати всі гілки, що заважають підльоту. У найпростішому випадку можна обійтися навіть без додаткової основи для гнізда. Якщо дерево закінчується на верхівці розвилкою з кількох гілок, можна їх зрізати недалеко від розгалуження. Відрізки цих гілок довжиною з метр прибавляються поперек до сучків, що залишилися. На отриману таким шляхом раму зверху прибавляють ще кілька гілок чи дощок, які й будуть платформою для гнізда. Те ж саме можна зробити і в основі однієї чи кількох бокових гілок.

К.М. Волков у Новгородській області в Росії багато років з успіхом використовував такий прийом. Розетку зрізаних гілок на верхівці дерева він стягував дротом. Обрізані кінці гілок складувались між сучків, що залишилися. Зверху це покласти трохи хмизу — і штучне гніздо готове.

Штучну гніздівлю можна встановити і на стовпі. Для цієї мети краще використати спеціально вкопаний дерев'яний, бетонний чи залізний стовп. Приваблювати лелек на діючі опори електролінії чи зв'язку не слід. Вкопувати стовп у землю треба надійно, щоб він витримав тягар гнізда навіть у сильний вітер — метрів на півтора в землю. До дерев'яного стовпа основа для гнізда звичайно прибавляється, до залізного чи залізобетонного — частіше приварюється. Можна зробити конструкцію, яка одягається на верхню частину стовпа. Найпростіший її варіант був запропонований природолюбамі під час проведення операції "Лелека" у Київській області. Два старих відра вставляються одне в одне. Між днищами пробиваються чотири отвори. В них вставляють хрест-навхрест дві міцні палки, до яких кріпляться гвіздками чи дротом основа для гнізда. Потім відра одягаються на кінець стовпа чи зрізаного стовбура дерева. Їх треба надійно прибити або прикріпити іншим способом.

Щоб лелека поселився у вас на сараї чи на будинку, можна перекинути через дах дві в'язки хмизу довжиною близько метра і діаметром з півметра. На них встановлюється основа для гнізда. Замість хмизу можна використати очерет, комиш чи соломку, а також великі поліна. Такі в'язки імітують солом'яний дах, де полюбляють селитися лелеки. Іноді вони влаштовують на них гнізда і без подальшої допомоги людини. Більш надійний спосіб — установка штучних гніздівель на особливих накладках на дах у вигляді козел. Такі конструкції успішно використовуються у багатьох країнах Європи. Їх роблять з міцних дерев'яних брусів довжиною близько 130 сантиметрів. Збиваються бруси хрест-навхрест, щоб вийшли довгі кінці в метр довжиною і короткі — близько 30 сантиметрів. Козла встановлюються на даху, а зверху прикріплюється гніздівля. Є й інші варіанти гніздівель на даху. Основу гнізда можна укріпити на своєрідній решітці з жердин, прилаштувати на даху колесо і т. д. Накладні гніздівлі бажано прив'язувати з обох боків даху вірвовками чи дротом, щоб їх не скинуло сильним вітром.

Роблять гніздівлі і на різних будівлях з плоским верхом — водонапірних баштах, напівзруйнованих старих будівлях, плоских дахах і т. п. Якщо є широка рівна площадка, можна на ній одразу робити гніздо без додаткових пристосувань. Треба забезпечити лише, щоб гілки з нього не розпадалися. Для цього можна прилаштувати, наприклад, своєрідний бордюр із цеглини.

Тут ми розповіли лише про деякі способи побудови штучних гніздівель для лелек, взагалі ж вони можуть бути дуже різноманітними. Все залежить від конкретних умов, наявного матеріалу і вашої фантазії та можливостей.

Як і багато інших великих птахів, лелеки більш охоче займають старі гнізда, ніж будують нові. Так що, коли ви хочете привабити їх, потрібно не просто спорудити основу для гнізда, а зімітувати й саме гніздо. Голі платформи заселяються втричі рідше, ніж штучні гнізда на них. На основу кладуть шар 10–30 сантиметрів сухого хмизу, в середину — трохи сіна, трави, моху. Можна змішати все це з невеликою кількістю сухого коров'ячого чи кінського гною. Для полегшення спорудження гнізда, особливо на великій висоті, доцільно зарані заготувати кілька в'язок хмизу по довжині основи для гнізда, якщо вона прямокутна, або різної довжини, коли основа кругла. В'язки щільно укладають і прив'язують шпательом чи тонкими мотузками. Дротом їх можна прикріпити тільки знизу, щоб птахи не поранили собі ноги.

Старі лелеки гнізда геть білі від посліду. Щоб ваша будівля більше пагадувала таку оселю, побризкайте "гніздо" вапном.

Штучні гнізда влаштовують також, коли треба поновити чи відремонтувати зруйноване природне гніздо на міцній ще опорі.

Побудова штучних гніздівель для білого лелеки — стара народна традиція. Тут не треба вченим винаходити щось особливе. Досить вивчити народний досвід. По цьому шляху ми й пішли. Одним із завдань операцій "Лелека" і "Рік білого лелеки" було вивчення гніздівель: які варіанти частіше влаштовуються людьми і що впливає на заселення їх лелеками. Виявилось, що три чверті всіх гніздівель влаштовуються на деревах. Значно рідше — на стовпах і зовсім рідко — на будівлях. Причому на дахах гніздівлі у західних областях України будують значно частіше, ніж у східних і центральних. В ролі основи для гнізда частіше всього використовується дерев'яний поміст, колесо з воза чи велосипеда. Рідше роблять металеві опори. Лелеки найбільш охоче заселяють дерев'яні основи, металеві — трохи рідше. Охоче селяться вони також на зрізаних розвилках дерев. Автомобільні шини в якості фундаменту для житла птахи закладають не дуже. Де розміщена гніздівля — на дереві, стовпі чи даху — їм у принципі все одно.

Переміщення житлових гнізд

Необхідність переміщення гнізд виникає, коли вони знаходяться в невідповідних для цього місцях, там, де повинні проводитися будівельні роботи, якщо є загроза їх падіння і т. п. Перенос житлових гнізд — дуже клопітна справа, яка не має до того ж стопроцентної гарантії успіху. Тому, якщо є можливість відтягнути, скажімо, ремонт даху чи якимось тимчасово укріпити гніздо, що знаходиться в аварійному стані, переміщення його краще всього зробити вже після вильоту пташенят. Перенос гнізд з пташенятами треба робити лише в разі крайньої необхідності.

Переміщення проводиться в кілька етапів:

- побудова недалеко від старого гнізда нового, його треба зробити за кілька днів, щоб лелеки звикли до нової будівлі;
- вилучення пташенят із старого гнізда;
- зняття старого гнізда, це треба робити обов'язково і одразу ж;
- посадка пташенят у нове гніздо.

Оптимальний вік пташенят для переміщення гнізда — 2–3 тижні. Кладка та маленькі пташенята можуть бути залишені батьками. Якщо

ж вони й повернуться, то не швидко, тому залишається небезпека загибелі яєць чи пуховиків від переохолодження. Дорослі пташенята можуть вистрибнути з гнізда при турбуванні. Крім того, вони вже вільно ходять по гнізду, а оскільки нове житло їм ще не знайоме, є ризик падіння з нього. Заново збудоване гніздо повинно знаходитися якомога ближче до старого, але в окремих випадках удавалось пересадка навіть на відстань до 200 метрів. Переміщення виводка з зрозумілих причин не можна проводити за негоди — сильний вітер, дощ, холод.

Захист лелек на лініях електропередачі

Із збільшенням енергомережі електричні стовпи перетворилися у справжній "електричний стілець" для багатьох пернатих. Вчені підраховували, що в колишньому СРСР електролінії становили загрозу для 300 видів птахів. Гинуть на них навіть шпаки і голуби. Але найбільша небезпека, звичайно, для великих птахів — лелек і хижаків. Наприклад, для степового орла загибель на електролініях у степах Росії і Казахстану — одна з головних причин низької чисельності.

Власне кажучи, проблема "птахи і дроти" не нова. Ще в 1869 році з'явилася стаття "Телеграф як ворог перелітних птахів" німецького лісівника і орнітолога-аматора Гебеля, який працював в Умані. Вже невдовзі після появи перших телеграфних ліній об їх дроти стали розбиватися перелітні птахи, що мігрують вночі. Проводів у темряві не побачиш, та пернаті й звикли, що нічого їм не заважає вільно літати. Але в ті роки і птахів було багато, і проводів мало, так що випадки загибелі не викликали ні в кого особливого турбування. Навпаки, стали підбирати під дротами мертвих птахів для наукових цілей. Так, до речі, була спростована плітка про те, що деркач і перепел "ходять до Африки пішки" — знаходили птахів, що розбилися в польоті.

Нестримний натиск технічного прогресу проявився не тільки на землі і воді, але й у повітрі. Електричні, телефонні, телеграфні лінії посмуговували всю поверхню планети. У німецькій мові навіть термін з'явився — "Verdrahtung", який можна перекласти як "задротиння". Ось цей самий "фердратунг" і зіграв фатальну роль для білого лелеки. За підрахунками орнітологів, у Західній Європі на частку електроліній припадає близько 70 % всіх випадків загибелі лелек. У Польщі, за даними З. Якубця, — майже 75 %. В Україні ця цифра не набагато менша — 64 %. З них 80 % загинули на опорах електроліній і 20 % — розбилися об дроти. Найбільшу небезпеку електролінії становлять для молодих погано

літаючих птахів. Нерідко вже перший виліт стає для них останнім. Як показали дослідження, у ФРН 84 % загиблих на електролініях лелек — молоді птахи, з них 44 % — закінчили свої дні в околицях гнізда, де з'явилися на світ. Значну небезпеку становлять електролінії і під час міграцій. У Болгарії восени перелітні зграї лелек нараховують вже тисячі птахів. За свідченням Д. Нанкінова, коли вони перетинають район з густою електричною мережею або зупиняються там на ночівлю, можуть гинути одразу десятки птахів тільки з однієї такої зграї. Найбільше гине молодих лелек, які ще не стикалися з "електричним монстром". Причому з роками кількість загиблих чорногузів невинно збільшується.

На магістральних електролініях у сотні тисяч вольт птахів гине мало. Відстань між проводами на опорах у них така, що навіть великі види не можуть їх зачепити. До того ж такі лінії при короткому замиканні відключаються. Підприємства енергомережі зазнають при цьому великих збитків і, природно, в першу чергу забезпечують такі лінії відлякуючими і захисними пристроями. Лінії напрутою до 20 кіловольт не відключаються, тому й увагу на них енергетики звертають в останню чергу. А саме лінії в 10–30 кіловольт і становлять найбільшу небезпеку.

Лелеки використовують опори електроліній як місця відпочинку і ночівлі. Особливо часто вони сідають на них там, де нема великих дерев з голими верхівками. А в степовій місцевості — стовп так і взагалі практично єдине зручне сідало. Іноді в післягніздовий період доводиться бачити щось на зразок шеренги почесної варти — на протязі сотень метрів, а то й кілометра — двох на кожному стовпі сидить по лелеці.

Найбільшу загрозу лелекам становлять траверси зі стоячими ізоляторами — птах сідає на траверсу і виявляється "віч-на-віч" з проводами. А присівши відпочити, чорногуз звичайно ж хоче почистити дзьоб. Для цього нібито всі умови — під самим носом ізолятор. Вже через мить птах з обвугленим дзьобом і лапами валяється на землі. На оголовках стовпів із стоячими ізоляторами відмічено більше половини всіх випадків загибелі лелек на опорах електроліній. Звисаючі ізолятори набагато безпечніші для птахів.

Лелека — вид з мало маневреним ширяючим польотом, тому йому важко розминатися з проводами, особливо небезпечні вони для молодих птахів. Наслідок вальоту на дроти як правило серйозні травми: переломи крил, ніг, пошкодження внутрішніх органів і т. д. Частіше всього така пригода закінчується кінець кінцем смертю птаха.

Що треба робити? Як допомогти птахам? Ці питання часто задають природолюби. Тривожитися є від чого. Лінії електромережі — головна загроза нашим лелекам, і захист від загибелі — одне з першочергових завдань по охороні їх.

Оголовки зі стоячими ізоляторами, особливо з трикутним розміщенням проводів, треба по можливості замінити іншими, більш безпечними для птахів. Можна також заізолювати дроти на півметра-метр від ізолятора або встановити захисні кожухи з ізолюючого матеріалу навколо них. Здійснити це на великому протязі електроліній зараз, на жаль, не реально, але, принаймі, зробити безпечними опори, на яких постійно гинуть птахи, цілком можливо. У першу чергу треба звернути увагу на стовпи біля гнізд. Всілякі дротяні петлі, перемички над траверсами також слід заізолювати. Добрі результати дає також установка спеціальних заізолюваних сідал вище ізоляторів.

А взагалі потрібна зміна самої "стратегії" роботи енергетиків. У США не дозволяється введення в експлуатацію нових електроліній, якщо вони не обладнані птахозахисними пристроями. У нас же такі засоби якщо й використовуються, то ефективність їх вкрай низька. У той же час і за кордоном, і в колишньому СРСР були розроблені досить ефективні конструкції. У США, наприклад, установка на 2 % стовпів ефективних відлякуючих пристосувань зменшувала загибель орлів на 98 %.

І в СРСР, і в Україні до останнього часу йшли шляхом установки на траверсах перешкод — різноманітних пристроїв типу металічних штирів, пучків дроту і т. п. Вони заважають птахам вільно сідати на траверсу. Але, як показали дослідження орнітологів, у багатьох випадках це тільки погіршило ситуацію — загибель птахів зросла на 30–60 %. Справа в тому, що вони все одно намагалися прилаштуватися в улюблених місцях, а обходячи перешкоди, неминуче зачіпали струмопровідні частини. Тому найбільш перспективним варіантом було визнано суміщення перешкод-жаючих посадці пристроїв з відволікаючими сідалами. Установка відволікаючого сідала над верхнім ізолятором знижувала загибель хижих птахів вдвічі, навіть без прилаштування перешкод.

У московському ВНДІ охорони природи і заповної справи було розроблено птахозахисний пристрій з відволікаючого сідала над верхнім ізолятором і установки на кінцях траверс перед діючими по одному "холостому" ізолятору, діаметр якого більший за ширину траверси. Такі ізолятори блокують її кінці, не перешкоджаючи в той же час птахам сідати на внутрішні безпечні частини. Ця конструкція показала свою ефективність для захисту хижих птахів, але може допомогти й лелекам.

годують лелек кожні 2—3 години. Про їжу вище вже говорилося, але пташенят потрібні тільки свіжі харчі. Повернути таких лелечат у природу можна підсадивши їх у гніздо з малою кількістю пташенят такого ж віку. Якщо один з батьків загинув під час вигодовування малят, подальша їх доля залежить від віку. Маленьких пташенят, молодших 3 тижнів, дорослі птахи повинні часто обігрівати, тому їх також краще забрати і, нагодувавши, пересадити в інше гніздо. Доросліших лелечат може вигодувати і один птах, але бажано організувати підгодовлю.

Цікавий випадок трапився в селі Новопетрівці біля Києва. Про це розповіла І. Галінська в газеті "Комсомольское знамя". На садибі сім'ї Гридневих було лелече гніздо. Того літа черногузи вивели чотирьох пташенят. "Ішли дні, малята підросли, набиралися сил. Але на початку липня чиясь жорстока рука вбила одного з птахів. Другий покинув гніздо, залишивши вже майже дорослих, але зовсім ще безпомічних, не вміючих літати пташенят. Сім'я Гридневих вирішила допомогти малюкам. Годували їх мороженою рибою, вареною картоплею. Сусідські хлопчачи нерідко приносили лелечатам жаб. Молоді птахи швидко звикли до своїх нових годувальників і зовсім не боялися людей. Наближалася осінь, але лелеки не вміли ні літати, ні добувати собі їжу. Щоб крила птахів окріпли, Володимир Семенович намагався підкидати лелечат, примушуючи їх хоча б трохи пролетіти. Але лелеки не те, що в зграю, а навіть з двору виходити боялися. Гридневи вирішили поступово спробувати привчити вже зовсім домашніх птахів виходити в поле. Воно починалося неподалік від будинку. Спочатку лелеки йшли за людьми, а на полі їх пригощали чим-небудь смачненьким. Поступово звикли до таких подорожей, перестали лякатися. Іноді навіть самі зважилися кидати своє подвір'я. А одного разу, коли господарів не було вдома, на поле спустилася велика зграя білих лелек. Вони оточили молодих птахів і злетіли разом з ними. Зграя поволі потягнулася на південь".

Бувають випадки зимівлі лелек у людей. Звичайно це птахи, що з якихось причин не відлетіли на південь — поранені, хворі, ослаблені. Часто залишаються зимувати і врятовані людьми черногузи, навіть якщо можуть літати.

У місті Мостиська Львівської області два бузьки впали в смолу асфальтового заводу. Одного забрали люди, другий прийшов у двір до С.А. Малаховського. Птаха двічі довелося відмивати з пральним порошком. Невдовзі лелека очухався, збирав їжу на городі, не відмовлявся й від частування. Ночував у хліві з поросям. Зимувати птах залишився у людей.

Звичайно, далеко не в усіх випадках все закінчується благополучно, особливо якщо лелека серйозно поранений чи хворий. Та навіть коли він і вижив, далеко не кожному по силах тримати великого птаха вдома. Н.П. Микулич з міста Пирятин Полтавської області звернулася в дружину охорони природи Київського університету з проханням прилаштувати лелеку, що жив у неї. Утримувати його старій жінці було вже важкувато. Довелося Володимиру Родіоновському перевезти черногуза в Київський зоопарк.

В Україні є кілька зоопарків. Крім Києва, є вони в Харкові, Одесі, Миколаєві, Мені Чернігівської області тощо. Можна передавати птахів у зоопарки, але дати притулок всім знедоленим лелекам вони, звичайно ж, не зможуть. Крім того, не слід забувати, що це не пансіонати для "братів наших менших". Робота вітчизняних зоопарків спрямована перш за все на демонстрацію тварин відвідувачам, тому поранені, хворі птахи, які не мають експозиційної цінності, не завжди будуть охоче прийматися.

Варто подумати про створення своєрідного центру, який би займався наданням допомоги пораненим і хворим лелекам, та й іншим тваринам. За зразок можна взяти хоча б знаменитий "Лелечий двір" Хрістофа Каца у Східній Німеччині. У нас така "пташина лікувальня" могла б утримуватися на кошти спонсорів, природоохоронних організацій, добровільних пожертв. Вона може бути створена на базі одного з зоопарків, еколого-натуралістичних центрів (колишні станції юннатів) чи навіть самостійно. На перших порах обслуговувати такий центр могли б один орнітолог і один ветеринар при допомозі громадськості.

Якщо ви знайдете хворого чи пораненого лелеку, краще одразу ж звернутися до ветеринара. Він зможе подати кваліфіковану допомогу. Але якщо такої змоги нема, можливо наведені нижче рекомендації, які базуються на досвіді роботи німецьких орнітологів, допоможуть врятувати птаха.

Якщо лелека знаходиться в щоді, йому вводять норадреналін, глюкозу, кардіазол. Його треба влаштувати в спокійне затемнене приміщення. Від спроб нагодувати твердою чи рідкою їжею слід утриматися, оскільки є загроза задущення. Відкриті рани промивають перекисом водню чи розчином марганцівки, потім вводять антибіотики всередину або присипають рану порошком стрептоциду. Краї її обробляють йодом чи зеленкою. Якщо птах паралізований, наприклад, при враженні струмом, не спішіть його усипляти. Треба протримати його під спостереженням 1—2 тижні. У багатьох випадках за цей час приходить одужання. Лікують таких лелек вітаміном В₆.

Частіше всього природолюбам доводиться мати справу з переломами. Відкриті переломи крила з випинаючими кістками, розривами м'язів, нервів закінчуються ампутацією. Якщо шкіра мало чи зовсім не пошкоджена, накладують шину або міцно прибинтовують крило до тіла. Причому чим краще забезпечена нерухомість крила, тим більше шансів, що кістки зростуться правильно і функції його відновляться. Відкриті переломи ніг також кепсько заживають. Через погане забезпечення кров'ю кінцівка може поступово відмерти. Для кращого зростання кісток важливо давати лелеці препарати кальцію.

Охорона гнізд чорного лелеки

Чорний лелека — рідкісний птах, занесений до Червоної книги України, тому місця його гніздування потребують ретельної охорони. Найбільше загрожують йому наслідки господарської діяльності, перш за все вирубування старих ділянок лісу або проведення лісгосподарських робіт поблизу від гнізд. Серед причин загибелі гнізд чорного лелеки вирубування лісу стоїть на першому місці — 43 % від загальної кількості випадків.

Запобігти цьому можна шляхом створення охоронюваних природних територій різного рангу — заповідників, заказників, пам'яток природи тощо. Але організація їх потребує чимало часу й зусиль. Той, хто цим займався, знає, наскільки важко буває повернути заржавіле бюрократичне колесо. Є й інший спосіб охорони постійних місць гніздування рідкісних видів птахів, який широко використовується у різних країнах. Наприклад, у Швеції забороняються рубки лісу ближче 200 метрів від гнізд орлана-білохвоста. У Німеччині навколо гнізд великих хижих птахів та чорного лелеки встановлюється заповідна зона радіусом 100 метрів, де заборонена господарська діяльність, і буферна зона в радіусі 300 метрів, де обмежена господарська діяльність у гніздовий період. У нас також навколо гнізд чорного лелеки доцільно виділяти своєрідні охоронні зони, які виключаються з планів суцільних рубок. Радіус такої охоронної зони для чорного лелеки — 200–300 метрів від гнізда. На її території слід також уникати будь-якої господарської діяльності у гніздовий період — з квітня по серпень. Досвід створення таких охоронних зон з ініціативи працівників лісового господарства є в Київській і Чернігівській областях. Так, ще в 1974 році у Чудівському лісництві на Чернігівщині невелику ділянку старого лісу, де гніздилася пара чорних лелек, було виключено з планів суцільної рубки. Протягом кількох років після цього птахи успішно виводили тут потомство. Подібні

заходи вживалися і у Кам'янському та Воропаївському лісництвах на Київщині.

Важливо оберігати від знищення не тільки ділянки лісу, де вже є гнізда чорних лелек, а й такі, що придатні для їх поселення. Останні десятиліття чисельність цих птахів практично повсюди зростає, вони почали розселятися і з'являтися на гніздуванні там, де вже давно зникли. Збереження потенційних місць гніздування допоможе чорним лелекам відновити свій колишній ареал (область поширення).

Не завжди гнізда рідкісних видів птахів при лісгосподарських роботах знищуються навмисне. Часто лісівники просто не мають уявлення про цінність того чи іншого гнізда, або навіть про те, що такий птах взагалі зустрічається у цій місцевості. Нерідко вдається добитися збереження гнізда вже простим роз'ясненням. Допомогти вирішити проблему охорони гнізд чорного лелеки може проведення їх паспортизації. Робиться це аналогічно до паспортизації гнізд білого лелеки (див. нижче). Землекористувачу (лісгоспу, колгоспу), в лісах якого гніздиться чорний лелека, видається паспорт чи охоронна грамота на кожне гніздо, вказується точне місце його розташування та необхідні заходи охорони. Паспортизація дасть необхідну інформацію працівникам лісового господарства і в якійсь мірі допоможе покласти на них відповідальність за збереження конкретного гнізда, хоча звичайно й не забезпечить стопроцентної гарантії його порятунку. Проводити таку паспортизацію можуть шкільні гуртки, осередки природоохоронних товариств, студентські дружини по охороні природи і т. п. при підтримці науковців та державних природоохоронних органів.

Інший важливий захід — періодична "ревізія" старих гнізд чорного лелеки. При необхідності проводиться їх ремонт та укріплення. Падіння гнізд через ненадійність опори або під час сильних вітрів — друга за значенням причина їх загибелі. На неї припадає 25 % випадків. Важливо також подбати про захист від куниць. Проводиться подібна робота аналогічно до захисту та укріплення гнізд білого лелеки. Займатися цим треба восени або взимку. У гніздовий період — тільки в разі гострої небезпеки падіння гнізда.

Своєчасна допомога людині може відвернути біду не тільки для білих, а й для чорних лелек. Так, в Австрії одного разу вдалося врятувати двох малят чорних красенів із гнізда, що впало під час бурі. Біля стовбура дерева, на якому воно знаходилося, на висоті 2 метрів влаштували невеликий поміст. На нього перенесли рештки гнізда й посадили туди

пташенят. Кілька днів їх годували люди, потім до лелечат повернулись дорослі птахи.

Побудова штучних гніздівель для чорного лелеки

Штучні гніздівлі для цього птаха мають ще більше значення, ніж для його білого родича. Знайти в тихому закутку лісу велике дерево з розлогою кроною та ще й поблизу від болота стає все важче.

Влаштовують штучні гніздівлі для чорних лелек у глухих мало відвідуваних людьми ділянках лісу неподалік від вологих угідь — боліт, луків, озер. Ці птахи люблять годуватися також на меліоративних каналах, де здобувати їжу легше, ніж на густо зарослих болотах. Найкраще влаштовувати гніздівлю на старому розлогому дубі чи сосні, хоча можна використати й інше дерево — головне, щоб було зручне місце. При виборі його треба враховувати одну особливість чорного лелеки. Це сторожкий птах, який рідко піднімається над лісом. Від гнізда до кормових угідь він літає як правило своєрідними "коридорами" серед верхів'я. Це можуть бути просіки чи навіть старі лісові дороги, долини лісових струмків, пасма боліт і т. п. Штучна гніздівля, влаштована просто у лісовій гушавині, має небагато шансів на заселення.

Будують гніздівлі у розгалуженні кількох міцних гілок, або в основі товстої бічної гілляки на висоті не менше 8—10 метрів. Частіше всього це платформа, збита з дощок або гілок близько метра в поперечнику. Гілки, які заважають підльоту до гнізда, обрізають, але при цьому треба стежити, щоб воно не було легко помітним. Важливо також, щоб воно зверху затінювалось гілками цього ж дерева чи сусідніх. На помості влаштовують штучне гніздо з хмизу товщиною близько 20—30 сантиметрів. Всередину кладуть дрібні гілочки, суху траву, мох.

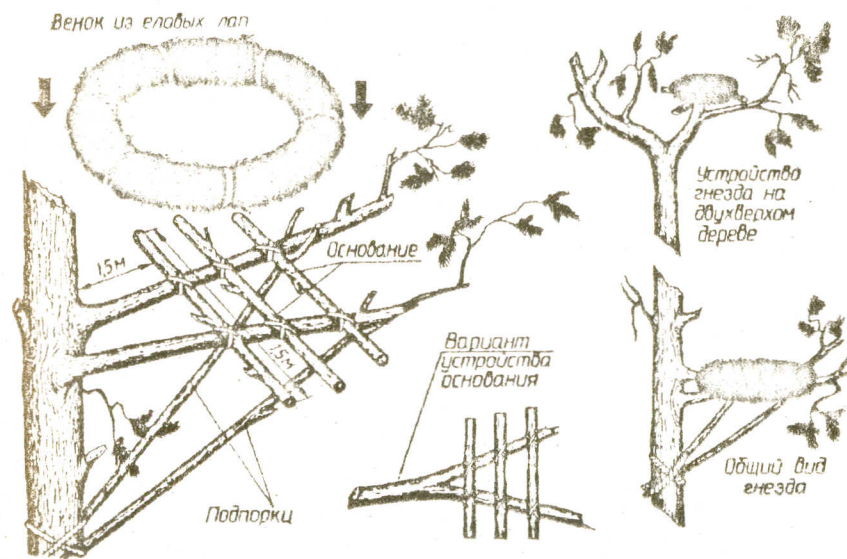
Білоруські орнітологи В.В. Івановський та І.Е. Самусенко радять влаштовувати штучні гніздівлі для чорного лелеки таким чином. На дереві вибираються два міцних горизонтальних сучки або один, але такий, що розгалужується. За 1—1,5 метри від стовбура упоперек них прикріплюють дротом 3—4 півтораметрові палки. На них укріплюється зв'язаний з ялинових гілок вінок діаметром близько метра. Всередині гніздо вистилається дрібними гілочками, мохом. Вінок можна зробити також з гілок вільхи, берези, горобини.

Якщо нема зручної розвилки, можна зробити її подоби. На віддалі 60—80 сантиметрів від міцної горизонтальної гілляки прибивають шматок іншої гілки довжиною метра півтора. Знизу її укріплюють міцною

підпоркою. Далі на них прилаштовують поміст з гілок або дощок і зверху гніздо з хмизу.

На Поліссі чорні лелеки охоче гніздяться на дахах старих бортей або на помостах для них. А в горах Тюрингії (Німеччина) у 1994 році знайшли гніздо навіть на шиферному даху пустуючого навісу в лісі.

Які результати може дати тривала й цілеспрямована робота в цьому напрямку, добре показує приклад Нижньої Саксонії. На території цієї німецької землі у 1969 році було всього 6 гнізд чорного лелеки. Станція по охороні птахів у Люнебурзі з 60-х років стала систематично займатися укріпленням існуючих гнізд і побудовою штучних гніздівель. До 1969 року вже лише одна пара гніздилася в повністю збудованими самими птахами гнізді. Всього за 30 років було влаштовано близько 260 гніздівель. Чорні лелеки гніздилися на них загалом 244 рази.



Штучні гніздівлі для чорного лелеки

Охорона білого лелеки в зарубіжних країнах

У 1949 році ударом струму на електролінії був убитий останній білий лелека, який гніздився у Швейцарії. Країна залишилась без прекрасних чорно-білих птахів. Так і рахувався б лелека у чорному списку незворотних втрат, але швейцарці з цим не змирилися. Учитель гімназії і орнітолог-аматор Макс Бльош з групою ентузіастів вирішили повернути птахам їх втрачену батьківщину.

Селище Альтрой в кантоні Солотурн, що стоїть на берегах річки Ааре, невдовзі стало знаменитим на весь світ. Звідси повернулись лелеки в Швейцарію. У 1948 році в Альтрой була заснована "лелеча станція", де почалися роботи по розведенню цих птахів у неволі. Курирувала їх швейцарська орнітологічна станція Земпах. Спочатку в Альтрой жило всього 20 молодих лелек, частину їх завезли з тоді ще багатого чорногузами Ельзасу (Франція), інших купили у торговців тваринами з різних країн. Лелек помістили в спеціальні загоны. Надалі їх планувалося розводити і випускати в околицях станції, де вже були збудовані штучні гніздівлі. Однак перша спроба закінчилась невдачею: птахів було занадто мало, і можливості утворення пар були обмежені, до того ж довелося б чекати майже 10 років, коли друге покоління їх загіздитися в природі.

До того часу вже і в сусідньому Ельзасі справи білого лелеки були погані — чисельність стрімко падала. Погляди орнітологів звернулися до Алжіру — там цей птах був ще багаточисельним. Після того, як було доведено, що алжірські пташенята, вирощені і випущені в Швейцарії, повернуться з зимівлі в Європу, М. Бльош у 1959–1961 роках привіз з Африки 260 пташенят. 220 з них випустили в першу осінь. Вони продемонстрували цілком нормальну перелітну поведінку. Як показали повернення кілець, летіли і зимували вони на звичайних шляхах прольоту і місцях зимівлі. Але жоден з них у Швейцарію не повернувся. За повернутими кільцями визначили, що більша частина лелек була вбита на шляхах перельоту, багато птахів загинуло на електролініях і під колесами автомобілів.

У загонах Альтрою залишилося близько 50 лелек. Їх вирішили тримати в неволі до досягнення статевої зрілості. Птахи, що підростали, вибирали собі пару із зграї так званих "наземних лелек". Пташеняткам незадовго перед вильотом з гнізда підрізали махові пера і вони не могли полетіти геть. Оскільки у лелек складне линяння, яке продовжується два роки, на третій рік пера вже не підрізали, а зв'язували крила шкіряним

ремінцем. І ось на четверту весну утворені пари випускали. Робили це в третій декаді березня, коли в природі лелеки у Швейцарії вже приступають до розмноження. Завдяки цьому птахи не розліталися далеко, а селилися на штучних гніздівлях в околицях Альтроя.

У 1960 році загіздилась перша пара. На наступний рік було вже 13 гнізд. З 1965 року почалося створення периферійних станцій. Всього їх з'явилося 22. М. Бльош виходив з того, що відновлення популяції лелеки буде успішним лише тоді, коли прохідиме у багатьох пунктах. На цих станціях утримували "наземних лелек" до досягнення статевої зрілості. Більшість випущених пар гніздилась на штучних гніздівлях в околицях станцій. По всій Швейцарії любителі природи споруджували гніздівлі, закладавали невеликі ставки і болітця, щоб птахам було де здобувати їжу.

Лелек випускали з розплідників під ретельне спостереження орнітологів. Кожне гніздо знаходилося під суворою охороною, ентузіасти підгодовували птахів, що загіздилися. В Альтрой стали проводити досліди по затримці лелек на зимівлю. Зимували вони в Середній Європі переносять цілком нормально, було б достатньо їжі, а ось під час перельоту багато чорногузів гине. У 1974 році молоді птахи і їх батьки залишилися зимувати на станції.

Цей небувалий експеримент потребував великої праці, терпіння і часу. Десять років Макс Бльош і його друзі займалися поверненням лелек. В результаті у 1979 році в Швейцарії вже було 59 гнізд. IV Міжнародний облік білого лелеки у 1984 році показав подальше скорочення його чисельності у всіх країнах Західної Європи. І лише в Швейцарії кількість лелек збільшилася — було виявлено 109 гнізд. Це вже була перемога! Причому орнітологи підраховали, що частка кладок з 6–7 яєць у Швейцарії більша, ніж звичайно. Це говорить про гарну забезпеченість птахів їжею і сприятливих умовах в цілому. М. Бльош не був професійним науковцем, але за багаторічну роботу по врятування лелек у 1984 році йому було присуджено ступінь почесного доктора Бернського університету. Зараз в Альтрой і інших станціях утримується близько 700 лелек.

Після перших успіхів з розведенням білого лелеки у Швейцарії подібні роботи почали проводитися також у Нідерландах, Франції, Південній Швеції, Італії, хоч і не скрізь вони були успішними. Так, у Швеції, де білий лелека перестав гніздитися, програма відновлення його популяції була поступово згорнута. В Ельзасі роботи Бльоша повторив Альфред Шірер. Створювалися справжні "лелечі ферми", де птахів вирощували

і випускали в природу. Зараз вони є вже в багатьох країнах. Наприклад, у ФРН було створено 12 розлідників для лелек, на утримання яких ідуть мільйони марок. Подібні турботи не зайві: у Західній Німеччині чисельність лелеки скорочувалась катастрофічно — майже на 20 % щорічно. У 1934 році було 4400 гнізд, а в 1984 — всього 649! Лише після дуже сприятливих для білого лелеки 1993 і 1994 років чисельність його у західних землях Німеччини стабілізувалася, а згодом почала і зростати. Крім того загальнонімецька популяція цього птаха різко зросла після об'єднання з НДР — чисельність його у східних землях зараз вже перевищує 3 тисячі пар.

У німецькому місті Вальсроді був створений всесвітньо відомий орнітопарк. Утримують там і білих лелек. Вони живуть у просторих вольєрах, гнізда влаштовують на землі або на невисоких помостах. Пташенята вигодовуються в зоопарку і випускаються на волю одночасно з вильотом молодих лелек з гнізд у природі. Крім того, існує ціла мережа станцій, де подають допомогу хворим та поранилим лелекам. Діяльність їх фінансується як державними, так і громадськими організаціями.

Розведення і випуск лелек у природу допомагає зберегти їх у тих країнах, де вони знаходяться на межі зникнення. У французькій провінції Ельзас у 1976 році залишилося всього 10 гнізд. Орнітологи вирішили для врятування білого лелеки створити осілу популяцію. Підрізаючи крила, примушували птахів залишатися на зиму в місцях гніздування. Взимку їх підгодовували, в основному рибою. Досліді виявилися успішними. У 1984 році в Ельзасі було вже 19 гнізд. Подібна робота проводилася і у Південній Швеції. Відновити популяцію можна шляхом вирощування і випуску птахів, але щоб вони не гинули під час перельотів і на зимівлі, вирішили їх "не відпускати з дому". У Швеції був прийнятий проект "Лелека" — контроль за 32 лелеками, включаючи і період зими. Холодну пору року, до речі, навіть у Швеції чорногузи переносять непогано.

Стали розводити лелек і в Італії, де вони зникли ще в минулому столітті. Завезли цих птахів зі швейцарської станції Земпах. В Італії лелеки вважаються державним здобутком, тому браконьєрів чекає як мінімум звинувачення у крадіжці державного майна. У 1988 році газети повідомили, що італійська Ліга захисту птахів призначила винагороду в 2 мільйони лір за допомогу у виявленні людини, що поранила лелеку біля села Черваска в провінції Кунео. Птах був поранений пострілом з рушниці, коли пролітав над околицями села в пошуках їжі.

Роботу станцій по розведенню лелек можна розглянути на прикладі станції Шварцах у Баден-Вюртемберзі (ФРН). Вона була створена у 1981 році на території місцевого лігоспу. Фінансують її діяльність різні природоохоронні фонди, виділяються і державні кошти. На території станції знаходиться будинок, 5 закритих вольєрів, 4 загони з огороженою і штучними гніздівлями. Поряд розташоване велике пасовище для худоби — добрі місця для годівлі. У вольєрах тримають утворені пари перед випуском у природу. У двох загонах живуть 1–2-річні птахи, у третьому — утворюються пари з більш дорослих особин. У загонах є штучні гніздівлі для "наземних" лелек і гніздівлі на стовпах. Щоб у загонах не відросла дуже трава, туди час від часу запускають гусей. Вони "скошують" її, не турбуючи при цьому птахів. У будинку розміщені кімнати для обслуговуючого персоналу, бюро, велика холодильна камера і харчоблок, приміщення з червоними лампами для обігріву пташенят. У мансарді — кімнати для гостей і зал засідань. Через 5 років у Шварцаху було вже 100 лелек. Завозили їх з Болгарії, Польщі, Швейцарії.

У 1986 році створено 9 маленьких так званих "станцій здичавіння". Туди вивозять з "материнської" станції готових до розмноження птахів. У місцях, де зустрічаються "дикі" лелеки, їх створюють на короткий період: пташенята вилітають, а на наступний рік вольєри демонтуються. Там, де лелеки в природі вже зникли, молодих птахів забирають на зиму в Шварцах. Вони не зможуть наприкінці літа приєднатися до диких родичів, і випустити їх — великий ризик.

Кампанія по охороні білого лелеки проводиться і в Португалії. На Піренейському півострові ситуація більш благополучна, ніж в інших місцях Західної Європи, але й там чисельність лелек скорочується. У Португалії кількість гнізд зменшилася з 5 тисяч наприкінці 1950-х років до 1500 у 1987 році. Ініціатори кампанії поставили собі за мету привернути увагу громадськості до проблеми охорони цього прекрасного птаха. По всій країні на великих деревах біля доріг і на опорах електроліній влаштовуються штучні гніздівлі.

Але випущені в природу лелеки загинуть і штучні гніздівлі залишаться пустувати, якщо птахи не матимуть вдосталь їжі. Здавалося б, що простіше, ніж прогодуватися лелеці: ходи собі по лужку і збирай жаб та комах. Але в промислово високорозвинутих країнах з дуже зміненим ландшафтом проблема харчування — одна з головних для лелек. Майже зникли боліття, дрібні озера. Чисельність земноводних дуже скоротилась. Тут також приходять на допомогу люди. Так, в Гессені (ФРН)

місцеві спеціалісти порахували, що для врятування білого лелеки треба підняти рівень ґрунтових вод, зволожити прибережні луки, заборонити дренажування ґрунту, обмежити застосування отрутохімікатів на полях і хімічну боротьбу з гризунами, закласти мілководні водойми для проживання жаб. Відновлення чисельності лелеки в Гессені можливе лише за рахунок вирощених у неволі птахів одночасно з вильотом пташенят у природних гніздах.

З метою покращення становища з їжею для білого лелеки створюються різноманітні мілководні водойми. У колишній НДР у 1988–1990 роках проводилася масова акція “Допоможіть лелеці!”. У тих місцях, де ще збереглися лелечі гнізда, проводилося розширення існуючих і створення нових ставків, озерець, калюж.

Учених давно тривожить велика смертність лелек у африканських країнах. Багато гине їх від мисливців, особливо в Західній Африці. Так, в одному з сіл в дельті Нігеру в Малі за зиму було вбито близько 100 білих лелек. На східному пролітному шляху багато лелек відстрілюється в Сирії, Лівані. Суданські селяни і пастухи щорічно відловлюють близько 3 тисяч відпочиваючих птахів. Але ще більше лелек гине з інших причин. Справжні спустошення у зграях пролітних і зимуючих птахів викликають тривалі посухи. Біля пересохлих мілководних водойм знаходять десятки і сотні помираючих з голоду і спраги лелек. До посух додалась діяльність людини. Багато звичних місць відпочинку та годівлі осушені або затоплені. Вносять свою частку і застосування отрутохімікатів та боротьба з “шкідливими птахами”. У Судані, наприклад, під час одного з заходів по знищенню пернатих “шкідників” загинуло понад 200 лелек. В Ізраїлі багато лелек гине, з’ївши отруєних мишей.

Безглуздо вдаватися до дорогих заходів по охороні лелек у місцях гніздування, якщо вони все одно будуть гинути на місцях зимівлі. Тому європейські орнітологи зайнялися організацією охорони чорногузів в африканських країнах. Французька секція Міжнародної ради по охороні птахів (СИПО, нині — BirdLife International) розгорнула у Західній Африці, де зимують лелеки з західної частини Європи, широку пропагандистську і роз’яснювальну кампанію. Проведені переговори з урядом Малі. Вдалося домовитися з міністерством освіти про розповсюдження по школах плакатів, буклетів, виданих на трьох поширених у цій країні мовах. Велась активна пропаганда в пресі і по радіо. На протязі цілого року по країні їздила мобільна група з власним транспортом, проєктором, електрогенератором і демонстраційними матеріалами.

Повсюди створені товариства, робочі групи, які займаються охороною білого лелеки. У Франції ще в 1956 році з’явилося “Товариство ельзаських друзів лелек”. Члени його збудували 25 штучних гніздівель, купили кілька лук, заклали на них дві великі і три малі водойми. До них школярі з усієї округи приносили жаб’ячу ікру і путоловків. У ресторанах Ельзасу з’явилися плакати з написом: “Не замовляйте паштет з жаб’ячих лапок, залиште їх нашим дітям! Лелеки”.

У вересні 1979 року в НДР була організована робоча група по білому лелеці з 20 орнітологів-аматорів. Пізніше вона зросла до 200 чоловік. Група підтримувала контакти з 14 країнами, з провідними спеціалістами по білому лелеці. Очолював її Курт Кречман, один з піонерів громадського природоохоронного руху у Східній Німеччині. Робоча група займалась пропагандою охорони білого лелеки у пресі, по радіо і телебаченню, видавала свій бюлетень, плакати, буклети. Члени її регулярно виступали з лекціями перед населенням. По містах і селах кочувала пересувна виставка по охороні білого лелеки. Щорічно проводився контроль за гніздами, влаштовувалося щорічно 150–250 штучних гніздівель. Після об’єднання Німеччини на базі цієї робочої групи виникли групи по охороні білого лелеки у новостворених землях. На місцях проводилася різноманітна і активна діяльність, досвід якої цікаво буде знати і нам.

У місті Альтгауль у недіючій старій печі для випалювання цегли було організовано унікальний “Музей лелеки”. В експозиції його розповідається про життя лелек, про їх охорону в різних країнах. Поряд на вулиці виставка різних конструкцій штучних гніздівель. Увінчує здоровенну конусоподібну будівлю житлове гніздо білого лелеки. Музей знаходиться поряд з пожвавленою автомагістраллю, він користується популярністю як у місцевих жителів, так і у туристів. Часто водять сюди на екскурсію своїх вихованців навколишні школи.

За ініціативою К. Кречмана у багатьох місцях Східної Німеччини стало традицією поводити “Свято лелеки” — щось на зразок нашого “Дня птахів”. Про дату проведення свята повідомляється зарані, на нього запрошуються гості, представники преси. У театралізовану виставу входять вірші, пісні, казки про лелек, лекції спеціалістів по їх охороні, демонстрація виставок, слайдів, фільмів. У деяких селах відмічали ювілей старих лелечих гнізд.

Орнітолог Ервін Хемке організував у 1980 році “Клуб юних друзів лелеки” на одній із станцій юних дослідників природи і техніків. Входили до нього учні 7–9 класів кількох шкіл. Члени клубу займалися

спостереженнями за життям лелек, подавали їм допомогу. Найголовніший результат роботи такого клубу — виховання майбутніх захисників природи на конкретній природоохоронній діяльності.

У невеликому містечку Лобург (нинішня земля Саксонія-Ангальт) у 1979 році після двох років підготовчих будівельних робіт було відкрито так званий "Лелечий двір", який нині відомий далеко за межами Німеччини. Керує його роботою орнітолог Хрестоф Кац. В основу була покладена проста і благородна ідея — збирати по околицях хворих і поранених лелек, виходжувати їх і по можливості випускати назад у природу. Уже до кінця першого року роботи тут утримувалось 130 тварин з усієї території НДР. Фінансувався "Лелечий двір" на приватні пожертви, комунальні кошти і внески підприємств. Вся робота повністю лягла на плечі сім'ї доктора Каца і його добровільних помічників. Перші роки велась вона на громадських засадах, лише з 1988 року "Лелечий двір" став державним закладом. На щастя після об'єднання Німеччини його не спостигла доля багатьох установ і організацій НДР. "Лелечий двір" перейшов у відання природоохоронного міністерства землі Саксонія-Ангальт. Зараз він має добрі приміщення для роботи і прийому гостей та обладнання. Але й понині значна частина роботи ведеться на громадських засадах, лише двоє працівників отримують зарплату. Є багато помічників серед жителів Лобурга і його околиць, школярів, студентів. Деякі з них навіть проходять тут практику. У жовтні 1994 року "Лелечий двір" святкував своє 15-річчя. До нього була приурочена міжнародна конференція по вивченню та охороні лелек.

На площі в півтора гектари у "Лелечому дворі" знаходиться кілька вольтерів, спеціально влаштовані кормові угіддя для лелек. Всього за 15 років тут побувало 459 білих лелек. 349 з них (76 %) вдалося врятувати, 277 птахів (60,3 %) були знову випущені в природу. Скалічені лелеки, які вже не могли жити самостійно, передавались на утримання в різні місця, або залишалися на довічному "пансіоні" в Лобурзі. Окрім них, "Лелечий двір" прийняв 84 хижих птахів і сов та кількох чорних лелек. З хижаків 60 птахів (71,3 %) також були випущені в природу. Підсумки роботи, як бачимо, вражаючі. "Лелечий двір" проводить також велику пропагандистську діяльність і наукові дослідження. Тільки в 1994 році тут побувало близько 7000 відвідувачів.

У 1982 році під егідою Міжнародної ради по охороні птахів (CIPPO), Міжнародного бюро по вивченню водоплавних птахів (IWRB) та МСОП (IUCN) була створена Міжнародна робоча група по лелеках, ібісах і колпцях (Specialist Group on Storks, Ibises and Spoonbills).

Вона об'єднує фахівців по цих птахах з усіх країн світу. Основними завданнями діяльності робочої групи є координація та організація різноманітних наукових досліджень, проведення наукових конференцій і зустрічей. З 1988 року видається щорічний бюлетень. Особлива увага приділяється, звичайно, рідкісним та зникаючим видам, яких немало серед лелекоподібних. За активною участю Міжнародної робочої групи були проведені, наприклад, два симпозіуми по екології та охороні чорного лелеки у Латвії та Ісландії, кілька зустрічей, присвячених охороні гірського ібіса тощо.

У 1992 році на півночі Німеччини, неподалік від кордону з Данією, у "лелечому селі" Бергенхузені Німецьким природоохоронним союзом (NABU) був заснований Інститут луків і вологих угідь. Одним з головних завдань його діяльності є вивчення і охорона білого лелеки. Саме цей інститут був координатором V Міжнародного обліку чорногузів. Очолює установу відомий німецький спеціаліст по білому лелеці Х. Шульц.

ШЛЯХИ ПРОПАГАНДИ ОХОРОНИ БІЛОГО ЛЕЛЕКИ

Як свідчить практика, у наших умовах пропаганда — один з найбільш ефективних методів, який можна використати для охорони білого лелеки. Він досить цікавий, а в ряді випадків — єдино можливий.

Нижче розглядаються деякі найбільш ефективні засоби пропаганди охорони білого лелеки.

Охоронні грамоти

Різні їх модифікації (паспорти, свідоцтва) з успіхом використовувались у Київській, Вінницькій, Одеській, Тернопільській, Львівській областях. Як правило — це невеликого розміру яскраві буклети. Особливе смислове навантаження припадає на текст, розрахований на психологію селянина. В охоронній грамоті повинно бути сказано, що під охороною громадянина знаходиться таке-то гніздо лелек. На грамоті ставиться порядковий номер, печатка організації, яка видала грамоту, підпис відповідальної особи, поради з охорони та ремонту гнізда лелек. Охоронна грамота вручається в урочистій обстановці. Її головне завдання — підняти престиж лелечого гнізда в очах місцевого населення.

Досвід Української молодіжної екологічної ліги свідчить, що освячення охоронних грамот (паспортів) на гнізда білих лелек значно підвищує престиж самих гнізд серед місцевого населення. У лютому 1992 року 240 жителям Київщини, у яких на подвір'ї знаходились гнізда цих птахів, задали запитання: "Які грамоти ви б хотіли отримати, освячені в церкві чи ні?". З 80 отриманих відповідей 77 авторів просили освячені, двом було байдуже, один бажав отримати неосвячену грамоту. Ось кілька відповідей:

"Отримавши вашого листа, ми б хотіли мати грамоту, освячену церквою, бо все, що нас оточує, створене Богом. Будемо вам вдячні за все, що ви робите". Сім'я Дуброви, с. Аркадіївка Згурівського району.

"Лелеки радували нас вже багато років, а минулого року сусіди посадили кущі смородини під гніздом і почались "репресії". Якщо ви надішлете охоронну грамоту, та ще й освячену церквою, може, і відстоїмо наших бусликів". Осипова, с. Кам'янка.

Всім бажаним були розіслані охоронні грамоти, освячені в київських храмах.

Використання народних традицій, звичаїв, обрядів, повір'їв

Культурні та екологічні традиції людей мають спільні корені. Білий лелека з давніх давен вважався символом щастя у слов'янських, прибалтійських та багатьох інших народів. Екологічні звичаї та традиції, які є за своєю психологічною та соціальною структурою масовими звичками, одночасно відіграють роль ефективного засобу формування цих звичок у нових поколінь людей. У пропагандистській роботі по охороні лелек необхідно ширше використовувати різні екологічно грамотні народні повір'я, прислів'я, легенди. Варто цитувати їх в лекціях, пресі та ефірі, популяризувати у краєзнавчих музеях та школі. Чимале значення у пропаганді охорони лелек має зображення цих птахів на колодязях, автобусних зупинках, будівлях дитячих таборів відпочинку, дитячих садків, пологових будинків.

Карта пропаганди охорони білого лелеки

Щоб не витратити даремно сили, час та кошти, не проводити пропагандистські заходи навмання, можна за допомогою соціологічних досліджень з'ясувати знання, звички, упередження або позитивне чи нейтральне відношення до даного виду тварин. А потім зафіксувати ці показники на карті. Картографічні матеріали дозволять, фокусуючи пропагандистські зусилля на найбільш неблагополучних районах, швидше досягти успіху.

В. Борейком та М. Габером з цією метою була розроблена карта природоохоронної пропаганди білого лелеки. За модель була узята Одеська область, де в силу етнографічних, географічних, історичних

та інших причин дуже переплетені різноманітні традиції, забобони, звичаї стосовно білого лелеки.

Створенню карти передувала робота з розповсюдження тисячі анкет, які, зокрема, мали на меті з'ясувати, наскільки місцеве населення знає прислів'я про лелек та вміє будувати для них штучні гніздівлі. Останнє особливо важливе, оскільки однією з причин зникнення білого лелеки з території України є саме відсутність зручних місць для гніздування.

Аналіз анкет показав, що найгірше володіють навичками влаштування штучних гніздівель для білого лелеки мешканці Арцизького, Болградського, Тарутинського та Татарбунарського районів, а найкраще — Біляївського. Найменше прислів'їв, які мають позитивне забарвлення (типу "Лелека на хаті — щастя в хаті"), змогли назвати мешканці Котовського, Червоно-Окненського та Фрунзенського районів. Відзначається цікава тенденція: чим гірше населення знає прислів'я про лелек, тим менше володіє навичками влаштування для цих птахів штучних гніздівель.

Складання подібної карти дозволяє не тільки географічно, але й за складом інформації, соціальному та віковому складу населення диференціювати пропаганду охорони білого лелеки. Наприклад, в Арцизькому та деяких інших районах в першу чергу необхідно знайомити населення з методикою побудови штучних гніздівель, а в Котовському та сусідніх з ним — популяризувати позитивно забарвлені прислів'я, примовки та прикмети, пов'язані із лелекою.

Крім того, при створенні двох або кількох карт за періоди з проміжками у декілька років можна прослідкувати тенденції змін відношення населення до лелек, а також ефективність пропагандистських заходів, які були проведені.

Згадана карта пропаганди охорони білого лелеки може бути направлена для використання у практичній роботі до підрозділів Мінекобезпеки, станцій юних натуралістів, активістам різноманітних громадських природоохоронних організацій, районних газет.

Подібні карти можуть розроблятися також для пропаганди охорони інших тварин, особливо червонокнижних та тих, до яких місцеве населення має упередження (хижі птахи, кажани, плазуни та земноводні), й для деяких добре відомих населенню, але рідкісних рослин.

Музей білого лелеки

У 1996 році такий музей було створено Спілкою молодих орнітологів України (СМОУ), Українською молодіжною екологічною лігою (УМЕЛ) та Київським еколого-культурним центром за підтримки Міністерства у справах молоді та спорту, асоціації "Зелений світ" і Музею народної архітектури та побуту. Безпосередньо організацією створенням експозиції керувала Євгенія Яблоновська.

Це один з перших подібних музеїв на території колишнього СРСР. При його створенні були реалізовані дві оригінальні ідеї. По-перше, музей цілком присвячений одному виду: його біології, охороні, місцю в народній творчості тощо. Чимало експонатів надіслали юні екологи, особливо відзначилися члени гуртка орнітологів Новокам'янської школи Жовківського району Львівської області.

Перед будинком, де розміщено музей, знаходиться п'ять макетів натуральної величини різноманітних штучних гніздівель для білого лелеки. Таким чином відвідувачі можуть отримати необхідні знання — як побудувати для білих лелек гніздівлі. Саме концентрованою та відносно повною інформацією про один вид фауни, якому потрібна допомога людини, музей відрізняється від різноманітних краєзнавчих та екологічних багатотемних музеїв, які досить часто схожі с ним на одного, немов шкільні підручники.

Друга ідея полягає в тому, що Музей білого лелеки створений там, де з року в рік існує великий потік екскурсантів, до 300—400 тисяч на рік. Це досить популярний в Україні та за її межами Музей народної архітектури та побуту. Тут буває чимало школярів, приїждять люди з сіл, які хочуть збудувати собі хату за яким-небудь оригінальним зразком. Іншими словами, організований у "Чернівецькій хаті" Музей білого лелеки не потребує додаткової реклами, а вдало вписується в екскурсійний маршрут як нова експозиція.

Подібні музеї можуть бути створені і в інших місцях, наприклад, при школах. Трохи інший тип музею лелеки можна створити на якійсь відкритій місцині, де буває досить багато людей. Крім макетів штучних гніздівель з етикетками-поясненнями треба встановити декілька стендів з плакатами та текстовою інформацією з охорони лелек, а також вивіску "Музей лелеки". Треба прагнути до того, щоб такий музей мав не тільки просвітницьку та пізнавальну, але й рекреаційну функції. Тому бажано неподалік мати колодязь, стоянку для автомобілів, лавки для відпочинку.

Таке свято доцільно проводити в тих селах або містечках, де лелеки ще гніздяться. Найкраще — у березні або восени — у вересні, коли лелеки готуються до відльоту: надворі ще тепло і школярі не дуже завантажені навчанням.

Обравши певний день необхідно оголосити про майбутнє свято в місцевій газеті та по радіо. Ми даємо як приклад один із сценаріїв “Дня лелеки” та схематичний план його проведення взагалі. Тут повинен бути простір для фантазії та вигадки. Головне, щоб нове свято було не формальним заходом, а справжньою пам’ятною подією, щоб це свято відродило та підтримало екологічну традицію облаштування штучних гніздівель для лелек. Тому необхідно зробити це свято видовищним, яскравим, передбачити в ньому елементи різноманітних народних обрядів.

Свято починається у суботу увечері. Школярі розносять мешканцям селища завчасно заготовлені запрошення до участі у “Дні лелеки”, створюючи таким чином психологічний настрій на майбутнє торжество.

Наступного дня зранку всі збираються у школі, де відбудеться ранок. На той час варто підготувати спеціальну виставку: стінні газети, фотографії, дитячі малюнки та вірші про лелек, схеми штучних гніздівель.

Ранок може складатися з двох частин: офіційної та невеличкого концерту. В офіційній частині варто розповісти про причини зникнення лелек, шляхи їх охорони. Під час концерту школярі виконують пісні про лелек, розповідають вірші, легенди.

Потім усі рушають на ярмарок Лелеки. Для організації роботи такого ярмарку необхідно завчасно домовитися з керівництвом торгівельної мережі, сільськогосподарських підприємств. Можна влаштувати продаж товарів для немовлят, безкоштовно пригостити (від імені Лелеки) дітей солодощами. Оформити місце проведення ярмарку бажано жартівливими плакатами, оголошеннями, малюнками з лелечиною символікою.

У певний момент на ярмарку з’являються ряжені, які влаштовують танці, ігри, вікторини з видачею призів, а потім очолюють святковий хід. Учасники ходу рушають до завчасно підготовлених місць облаштування штучних гніздівель для лелек — стовпів, дерев із спіяленими верхівками й т.п.

Увечері поблизу школи можна розкласти святкове багаття. Організатори “Дня лелеки” повинні потурбуватися, щоб інформація про це свято потрапила до різних газет, була передана радіо та телебаченням. Тільки широкий розголос про цю подію допоможе відродити традицію облаштування штучних гніздівель для лелек.

(на оформленій сцені декламатори та учасники хору)

1. Одвічними символами України називають вербу і калину, а серед птахів — лелеку, який є окрасою рідного краю.

2. Лелека, чорногуз, бусол, бузьок, гайстер — так називають цього птаха в різних регіонах України.

3. З давніх давен цей довірливий птах — улюблений в народі. Кожен мав за честь, коли на його оселі лелека змостив гніздо.

4. Вважалося, що лелека гніздиться тільки там, до живуть добрі люди. І цей птах приносить добро і щастя та охороняє дим від біди.

5. Ходило повір’я: хто зруйнує лелече гніздо, той буде покараний Богом — уб’є грім або спалить блискавка, бо лелека — птах священний.

6. А ще лелек називають сонячними птахами. Вони зустрічають сонце вранці і проводжають його на спочинок.

7. На зорі лелеки піднімаються з гнізда і злітають високо в небо.

8. Лелечина вірність стала символом любові до рідної землі, на якій вони вирости і яка стала їхнім рідним домом.

9. А хіба лелеки не є символом безмежної материнської любові, батьківської турботи. Ви не раз були свідками того, як у спекотливий день лелека терпеливо стоїть на гнізді і своїми крилами захищає пташенят від пекучого сонячного проміння.

10. *Всюди у Карпатах*

Лелечине свято, —

Вчора лелечата

Вчилися літати.

Лелечина сила

В небі їх носила,

А як розхотіли —

На гніздечку сіли.

Прилетіла мати:

Постелила спати.

Любо сну снувати

Під крилом у тата.

Лелечину пісню

Тихо заспівати,

Наїріднішу хату

Крилами обняти.

Спить, мої малята,

Рідні лелечата —
Вам гніздо колише
Українська хата (В. Чепурко).

11. Минають дні. Виростають лелечата. Все міцнішими стають їхні крила, все більше часу вони проводять у повітрі.

12. Хор виконує пісню "Осінь". Музика Г. Руснака. Слова В. Косовського.

Ой упало жито на крицеве лезо,
Деся помчалось літо в даотну полів,
Золотяться коси білої берези,
Простягнулись шнуром в небі журавлі.

Приспів:
Холодять струни променисті,
Потемніли води в сірих лозняках,
І калина пишна в чарівнім намисті
Задивилась гордо в дзеркало ставка.

Всипані рубіном глід і горобина,
Посивіли трави, старіють дуби.
Скільки в тобі зваби, осінь України,
Ніжної печалі, світлої журби.

Приспів:

Стелиться по полю покривало мідне,
Мов човни на веслах, плинуть хмари вдаль.
Ой яка ти мила і яка ти рідна,
Осені моєї радість і печаль.

13. Золотокоса осінь приходить на простори нашого краю. Для людей осінь — щедра радісна пора, а для багатьох птахів осінь — пора прощання з рідним краєм, пора важких випробувань в дальніх перельотах.

14. Хор виконує пісню "Відлітають птахи". Муз. В. Дементева. Слова С. Бенке.

Передчасно з літом попрощались ми —
Осіню запахло з даліни.
Над полями птиці линуть зграями —
В дальню путь готуються вони.

Приспів:
Птиці, птиці,
Вам чомусь не спиться:
Рідний край вам скучно покидають.
Повертайтеся, повертайтеся, птиці,
Ми вас будемо чекать.

За рікою овид затуманився.
В синьому серпанковій ліси.
І листок осики заблагрянися,
І замовкли птахів голоси.

Приспів.

Вам дорога встелена печалями,
Злі вітри вам будуть завважатъ...
Ніні, наче з друзями прощаючись,
Хочемо вам щастя побажатъ.
Приспів.

15. Лелеки теж готуються до далеких подорожей. Вони збираються у зграї і годинами ширяють у повітрі.

16. Ходять лелеки по лузі,
Ходять лелеки у тузі:
Завтра у вирії далекий
Будуть летіти лелеки (М. Познанська).

17. Ще немовби учора купались на ріці допізна,
Ще немовби учора на городі в нас маки цвіли,
А сьогодні, дивлюся, опустіли лелечачі гнізда,
Покружляли лелеки та й ген за село подались.
Ой куди ж ти, лелеки? Відлітати так рано не треба!
Неблизька вам дорога і така нелегка ваша путь.
Та сказали бабуся, з-під руки подивившись на небо:
— Покишають нас бузьки і літо з собою беруть.
Вже знялися вони та й попарно із кожної хати,
Та й зібрались в гурт, та й злетіли аж ген за селом...
На шнурку для білизни рушник, як веселка, спрокаталий
Довго-жовго махав їм услід кольоровим крилом.

(О. Кресан)

18. Виконується пісня "Заграють барвисті веселки". Слова М. Щербака. Музика О. Димитрова.

Несеться схвильований клекіт
і серце не може мовчати,
То з рідного краю лелеки
У вирій за море летять.
Лелеки, лелеки
У вирій за море летять.

Все далі летять білокрилі
За обрій блакитний зайшли...
О доле, не зрадь їм у силі
і щастя в дорозі пошли.
Лелекам, лелекам
Ти щастя в дорозі пошли.

Заграють барвисті веселки,
Розквітнуть поля і гаї,
Повернуться знову лелеки
У батьківські рідні краї.
Лелеки, лелеки,
Повернуться в рідні краї.

19. І боляче стає, коли усвідомлюєш, що цих гордих птахів на Україні стає все менше.

20. З кожним роком стає все більше незаселених лелечих гнізд. Почуття тривоги за природу рідного краю, за майбутнє землі з'являється в серці, коли дивишся на порожні лелечі гнізда. Почуття тривоги й вини...

21. Адже з вини людей пересихають річки та озера, на мілководді яких годувались лелеки.

22. Гинуть від голоду лелечата в гніздах, гинуть дорослі лелеки від отрутохімікатів та нафтопродуктів, які зносять у водойми дощова вода.

23. З вини людини рідна земля стає для лелек злою мачухою.

24. А що, коли бурі,
Чи атомний вибух.
А що, коли зникнуть
Болото чи луг?
Земля не народить
Святої зерниці —
Подумай, людино,
Природа — твій друг.
А що, як не стануть
Ліси зеленіти,

А щебет пташиний
Назавжди б затих...
У ріках не стане
живої водиці —
Чи зможеш, людино,
Прожити без них?
Чи зможеш без поля,
Чи зможеш без лісу,
Чи зможеш без сонця,
Чи зможеш без пісні,
Без сміху дитини,
Без ласки дружини, —
Чи зможеш, людино?
Невже тобі розум
Віддала природа,
Щоб ти руйнувала
Багатство й красу.
Щоб квітку останню
У полі зривала,
Забувши свою доброту?
Не треба, людино,
Вбивати пташини,
Рубати березу
У ріднім гаю.
Не треба ракети —
Хай в небі пташини
Вистіває пісню свою!

(Марія Василівна Черевко —
викладач Львівського зооветеринарного інституту).

25. Виконується пісня "Летіли лелеки". Слова і музика Косіва Михайла Дмитровича — колишнього інженера-електрика шахти № 6 м. Червонограда.

Летіли лелеки високо під хмарами,
Летіли лелеки над нашим селом.
Вони клекотали і ніжно кружляли,
І ніжно кружляли над рідним гніздом.

Приспів:
Летіть ви, лелеки, летіть,
У теплі далекі краї,
І людям усім клекотіть:
Нехай не руйнують землі!

*Дорогу далеку прийдеться прожити.
Крилець не зламайте в осінній імлі.
За вами, лелеки, будемо тужити,
Тужити будемо на рідній землі.*

Прислів:

*Весною до нас прилетить
із теплих далеких країв,
І людям усім клекотить:
Нехай не руйнують землі!*

26. Всі разом:

Прощавайте, лелеченьки!
Щасливої вам путі!

Кінець

Матеріал для сценарію зібрали учні Борятинської СШ Сокальського району Львівської області — члени клубу юних друзів природи та дослідників “Сонечко”.

Сценарій свята “Прощавайте, лелеки” написала Слободяник Георгіна Костянтинівна — вчитель біології Борятинської СШ, керівник клубу “Сонечко”.

Листопад 1994 р.

Ігри

Великою популярністю користуються у дітей ігри типу “Пригоди Незнайка” з намальованим на папері маршрутом та кубиком, який визначає кількість ходів. Після декількох таких “подорожей” діти чудово запам’ятовують історію цього хлопчиська. А чому б їм не запропонувати ознайомитись з “біографією” лелеки?

У грі “Лелека” гравцям пропонується поставити себе на місце тата або мамі-лелеки. Гра починається з відльоту з Африки, а закінчується поверненням назад на зимівлю. За тридцять п’ять ходів учасники гри переживають чимало пригод. Одні — позитивні (наприклад, допомога людині в побудові гніздівлі) — допомагають просуватись вперед. Інші — (похолодання) затримують на місці або примушують повернутися на кілька ходів назад. А є ще й дуже погані пригоди (зустріч з дротами лінії електропередач або браконьєром), через які доведеться повернутися на початок гри.

Інший спосіб зацікавити дітей життям лелек — орнітологічні конкурси. Їх можна проводити у досить великих масштабах, особливо за умови залучення преси. Такі конкурси оптимально проводити в 3–4 тури, із щомісячним поданням одного туру. Кожен тур складається з 4–5 питань. Частина питань зорієнтована на отримання орнітологічної інформації, частина — чисто розважальна. Для полегшення обробки завдання краще друкувати у вигляді карток, які потім вирізаються, заповнюються й висилаються журі. Щоб зберегти азарт змагання, відповіді на всі тури друкуються в кінці конкурсу.

Інший варіант — проведення дитячого екологічного лото. У цьому випадку у ролі розважальних питань виступають народні, екологічно забарвлені прислів’я та приказки про лелек.

У одному стовпчику даються початки висловів, у іншому — закінчення (природно, в іншому порядку). Дітям пропонується правильно скласти прислів’я. Як свідчить наш досвід, таке почергове подання розважальних питань і серйозних завдань значно підвищує приток листів. У 1990 р. на 6 турів “Еколото”, яке ми проводили в українській дитячій газеті “Зірка”, прийшло близько 3 тисяч листів. Організація подібних конкурсів окрім усього іншого дозволяє виявляти регіони із слабкими знаннями населення про лелек. Надалі доцільно саме там вести посилену природоохоронну пропаганду.

Операція “ЛЕЛЕКА”

З метою привернути увагу широких кіл громадськості до проблеми охорони білого лелеки, відродження давньої народної традиції приваблювання цього птаха на гніздування можна проводити масові акції, подібні до операції “Лелека”, що проходила в Київській області у 1986–1990 рр. Її організували дружина з охорони природи (ДОП) Київського державного університету (КДУ) ім. Т.Г. Шевченка та Київська обласна організація Українського товариства охорони природи (УТОП) при підтримці кафедри зоології КДУ.

Завдання операції “Лелека” були такими:

- широка пропаганда охорони білого лелеки;
- стимулювання побудови штучних гніздівель;
- вивчення ефективності різноманітних методів приваблення білих лелек на гніздування та факторів, що впливають на заселеність гніздівель;
- вивчення ефективності різних засобів, форм та методів природоохоронної пропаганди;

—виявлення ентузіастів серед населення та встановлення з ними контактів.

Під час організації операції був використаний принцип залучення населення до практичної природоохоронної роботи за допомогою конкурсів. Орнітологами вже проводились конкурси, направлені на пошук місць перебування рідкісних видів птахів — “Сокил”, “Беркут”, “Орлан” і т.п. В даному разі метою конкурсу було стимулювання побудови штучних гніздівель для білого лелеки. За кожную побудовану в ході операції гніздівлю виплачувалась премія в розмірі 20 карбованців, за умови, що вона була заселена лелеками.

Операція складалася з декількох етапів. Спочатку членами дружини з охорони природи КДУ в жовтні-листопаді 1985 р. було проведено опитування населення в шести районах області. В кожному з них було вибрано три села, в яких було опитано по 33-34 мешканці. Усього опитали 611 чоловік. Питання були направлені на з'ясування рівня знань населення та його відношення до білого лелеки. З'ясувалося, що половина (52,5%) опитаних не знає, як привабити лелеку на гніздування, 31,9% не хоче, щоб він гніздився на даху будинку, а 20,6% — й на подвір'ї на дереві. Дуже показовим виявилось питання про прислів'я та повір'я. Адже лелека належить до найбільш популярних та шанованих в народі птахів. З ним пов'язано безліч народних легенд, повір'їв, пісень й т.п. (див. главу “Допоможи, чарівний птах!”). Тим не менше 66,1% опитаних не змогли назвати нічого, 22,3% вважали його птахом щастя, а 11,6% говорили, що він приносить біду. Майже 15% опитаних розповіли про випадки знищення лелек або розорення їх гнізд.

На наступному етапі операції по районним газетам Київської області були розіслані повідомлення про операцію, в яких коротко викладалась її мета та умови, розповідалось про методи побудови штучних гніздівель, а в кінці повідомлялася адреса оргкомітету. Надалі така розсилка повторювалася двічі: в червні 1986р. — інформація про хід операції, та в серпні — її перші підсумки. З 25 районних газет повідомлення були надруковані відповідно в 16, 14 та 12 газетах. Окрім того, замітки неодноразово друкувалися в двох обласних та двох київських міських газетах, республіканській газеті “Сільські вісті”. Усього до кінця 1986 р. було надруковано понад 70 матеріалів в різних газетах, були організовані виступи по республіканському телебаченню та обласному радіо. По школах, лісництвах, районних радах Українського товариства охорони природи та Українського товариства мисливців і рибалок, окремим природолюбам було розіслано понад 600 інформаційних

листівок, вони також розклеювалися на автобусних зупинках та автостанціях м.Києва. Були надруковані та розповсюджені плакат, методичні рекомендації, буклет. На замовлення Київської обласної організації УТОП була підготовлена спеціальна фотовиставка “Школярі! Охороняйте лелек”, яка складалася з двох розбірних стендів. Члени ДОП перевозили її електричками та рейсовими автобусами й встановлювали на тиждень в різних сільських школах.

Третій етап — перевірка повідомлень про заселення штучних гніздівель, що надходили до оргкомітету, на місцях. Її проводили члени ДОП. Під час перевірки складався акт. Усього за перший рік було складено 40 актів. Частина штучних гніздівель не відповідала одній з умов конкурсу — вони були побудовані в попередні роки. За підсумками 1986 р. 19 чоловік було нагороджено преміями по 20 крб й 31 — грамотами УТОП. Досить швидко операція вийшла за межі області й повідомлення почали надходити з інших областей України.

Кількість побудованих штучних гніздівель для лелек завдяки операції “Лелека” підрахувати, на жаль, практично неможливо. Однак бачити їх нам доводилося в більшості відвіданих нами населених пунктів. Частина гніздівель була побудована до проведення операції, але взимку 1985/86 рр. їх було встановлено щонайменше кілька сотен. Заселено з них було більше, ніж 19. Просто не про всі гніздівлі люди сповіщали оргкомітет. Це, до речі, говорить про те, що отримання премії не було для багатьох вирішальним фактором для прийняття рішення про участь у конкурсі. Ще про сім заселених гніздівель ми дізналися з місцевих газет та від природолюбів. Заселеність їх за вельми грубими підрахунками складає таким чином приблизно 10-15%. У наступні роки інтенсивність побудови гніздівель зменшилася, але щорічно виплачувалося по 10—15 премій.

У жовтні 1986 р. в тих же селах, що й рік тому, було проведено повторне опитування населення, щоб з'ясувати, які зміни відбулися у ставленні до цього птаха завдяки проведенню операції “Лелека”. Такі дані ми змогли отримати завдяки тому, що іще перед початком операції шість районів, у яких проводилося опитування, були поділені на три групи за рівнем інтенсивності ведення природоохоронної пропаганди. До Броварського та Києво-Святошинського району інформація доходила тільки через обласні та республіканські газети, радіо, телебачення (нульовий рівень). В Обухівському та Фастівському районах, окрім того, були надруковані повідомлення у районних газетах, розсилались інформаційні листи (середній рівень). У Білоцерковському

та Вишгородському районах місцеві газети проводили довготривалі газетні акції із щомісячною публікацією матеріалів під рубрикою "Операція "Лелека". Найбільш інтенсивною пропаганда була у Вишгородському районі. Тут також читалися лекції у школах, інформація розповсюджувалася серед населення усно на зупинках автобусів. Таким чином, була утворена багаторівнева структура з додаванням нових форм та методів на кожному рівні.

При повторному опитуванні співвідношення відповідей на більшу частину питань практично не змінилося, якщо розглядати його в цілому по усім районам. Це говорить про те, що є певна закономірність й дані опитувань не є випадковими, з іншої — що за рік досягти серйозних змін рівня знань неможливо навіть при інтенсивній пропаганді.

Також опитування показало, що про операцію "Лелека" чули 12,1% опитуваних й лише 2,7% приймали у ній яку-небудь участь.

Порівняння результатів опитувань по окремим районам більш цікаве і дозволяє зробити деякі висновки. В районах з інтенсивною пропагандою про операцію знали 15,3% опитуваних, у районах із середнім її рівнем — 14,5%. Це достовірно вище, ніж у "нульових" районах. Але різниця у відповідях на це питання між середньою та інтенсивною пропагандою статистично недостовірна. Виріс рівень знань населення (судячи з відповіді на питання "Як привабити лелек на гніздування?"). У районі з інтенсивною пропагандою — Вишгородському — кількість позитивних відповідей на згадане питання виросла з 43,8% у 1985 до 60% у 1986 р. У районах із інтенсивною пропагандою при повторному опитуванні знали, як привабити лелек, 56,4% опитаних проти 43,2% у "нульових" районах. Між районами із середньою та нульовою пропагандою достовірних відмінностей не виявилось. За співвідношенням відповідей на інші питання ці три групи районів практично не розрізняються.

Для вивчення ефективності різних варіантів побудови штучних гніздівель на них складалися спеціальні картки, в яких відзначалися їх основні характеристики. Усього було зібрані дані про 114 як заселених, так й пустих гніздівель. Для порівняння було також складено 48 карток на природні гнізда. Проведений аналіз дозволив, з одного боку, з'ясувати, які варіанти гніздівель охочіше за все влаштовуються населенням, з іншого — що впливає на заселеність гніздівель. Із 114 гніздівель 87 було влаштовано на деревах, 22 — на стовпах й лише 5 — на дахах будинків. Частіше за все для приваблювання лелек робилася штучна дерев'яна основа або встановлювалося колесо від воза. Металеві

зварні основи робилися значно рідше. Сорок відсотків гніздівель виявилися без імітації старого гнізда з гілок — тобто лише у вигляді голої платформи, незважаючи на настійливі рекомендації зробити це. Тільки 14 гніздівель були обризані вапном (імітація посліду на старому гнізді), хоча важливість цього також підкреслювалася. Все це говорить про необхідність довготривалої та копіткої роботи серед населення. Основний акцент при цьому треба робити на варіанти гніздівель, які влаштовуються найохочіше. Не можна пропонувати як єдиний варіант гніздівлі на дахах, як це робиться досить часто у деяких науково-популярних виданнях.

Причину незайнятості гніздівлі у кожному окремому випадку з'ясувати важко, тим більше, що вони можуть накладатися одна на одну, але аналіз карток все ж дозволив з'ясувати деякі закономірності. Співвідношення заселених та пустих гніздівель, розташованих на деревах, стовпах та дахах, практично однакове. Більш охоче лелеки займають штучні дерев'яні платформи, колеса від воза або велосипеда, обрізані верхівки дерев з укладеними у розгалуженнях гілками. Значно рідше заселяються гніздівлі на металевих рамах та автомобільних шинах.

На заселеність суттєво впливає імітація старого гнізда з гілок та сухої трави. У тих випадках, коли це було зроблено, лелеки заселили 74,2% гніздівель, голі основи виявились зайнятими лише у 27,9% випадків. У зарубіжній літературі рекомендується обризувати краї штучних гніздівель вапном, що підвищує привабливість їх для лелек, однак наявні у нас дані поки що не підтверджують цього. Значний вплив на заселеність має наявність поблизу жилих гнізд інших лелек (вони перешкоджають зайняттю близько розташованої нової гніздівлі) й обростання гніздівель, розташованих на деревах, свіжими гілками. Так, з гніздівель, які були розташовані ближче 100 м від жилих гнізд, заселено лише 23,5%, а в тих випадках, коли таких гнізд не було — 67,1%. Із оброслих пагонами гніздівель зайнятими виявилось лише 37,5%, а там, де їх не було — 71%.

Операція "Лелека" пройшла досить вдало, викликала жвавий інтерес у населення. Досвід її був використаний у інших областях. Так, у 1987 р. подібна операція була проведена у Івано-Франківській області, а пропагандистські кампанії без виплати премій — у Чернігівській, Одеській, Харківській областях. Конкурси, подібні до операції "Лелека", можна рекомендувати для відродження старих та розповсюдження нових природоохоронних традицій побудови штучних гніздівель для хижих птахів, чорного лелеки і т.п.

Повідомлення про заселені гніздівлі перевірялися членами ДОП КДУ з виїздом на місця. Завдяки інтенсивній пропаганді оргкомітет у перший же рік отримав понад 120 листів. Як уже говорилося, 19 учасників операції були нагороджені грошовими преміями, ще 31 — грамотами. Серед премійованих — тваринник Т.Г. Синяченко з села Аркадіївки Яготинського району, шофер М.Я. Бондар з села Вороньківка Вишгородського району, директор Фастівської станції юннатів В.О. Дмитренко та інші.

Перевірка повідомлень виявилася справою досить копіткою. Важко було з транспортом. Іноді доводилося добиратися навіть попутками.

Із щоденника оргкомітету операції "ЛЕЛЕКА"

"11.07.1986 р. Разом з фотографом Юрієм Самеляком вибралися у Бориспільський район на УАЗі. Село Вороньків. Автор повідомлення — Степан Савватійович Ільченко. Приїхали — а вдома син-солдат прийшов у відпустку. Сфотографували всю сім'ю. І лелек. Треба буде не забути вислати їм фотографії.

Село Люберці. Забутий богом пагорб. Без машини б у житті не добрався. Приємно, що й тут про нашу "Лелеку" знають. Пенсіонер Михайло Лукич Кутало з дружиною Євдокією Федотівною прилаштували гніздову опору на верхівці високої тополі. Лелекам вона приглянулася. Запропонували сфотографуватися. Цей урочистий процес з повагою спостерігали сусіди.

— Це ж треба, з самого Києва приїхали, та ще й фотографують надурняк!

13.07.1986 р. Добиралися на перекладних в Іванківський район. Він сусідній з Чорнобильським. Автобусів нема. Сподіваємося на удачу.

Село Ставрівка. Микола Васильович Слободчик — лісоруб, тільки-но повернувся з Чорнобиля, де два тижні через ліс прокладали нову дорогу. У нього на подвір'ї два гнізда для лелек і багато шпаківень. Оригінальний чоловік. Ходить по сусідах і просить дозволу поставити у них по дворах сідала для лелек. Над ним сміються і не пускають. Все одно, говорить, свого доб'юся, зроблю. На таких, мабуть, і тримається земля.

17.07.1986 р. Васильківський район, село Ковалівка. Добиралися на молоковозі. Жежа Олексій Костянтинівич. Приїздив, з полтавських. Змайстрував гніздівлю — стовп з кутником. З двору — мальовничий вид на озеро.

— Люблю все красиве, — говорить. Дружина додає — спати не ляже, доки всіх ластівок вечором до хліва не випустить. Дім у Жежі весь прикрашений, і хвіртка також. Це залишилося, говорить, на дах гребінь поставити і повний порядок. На таких, напевне, земля тримається також.

19.07.1986 р. Відповідальний секретар Київської облорганізації УТОП Алла Антонівна Жданюк "пробила" машину. На весь день. Юрій Самеляк забрав з дому всю свою імпорتنу фотоапаратуру, і відправляємося у віддалені райони області.

Село Фурси Білоцерківського району. Григорій Федорович Штика, колишній сільський учитель. Про нього писала районна газета. Історія така була. Впала стара верба з лелечим гніздом. Штика все, що можна, перетягнув на козла, переніс туди і пташенят. Так на звичайних будівельних козлах виростила своїх нащадків пара чорногузів.

Село Одайполе Тетіївського району. Добровольський Іван Йосипович. Пенсіонер, а руку тисне як ведмідь.

— Жили у нас в селі лелеки. Літ півста на одній хаті. Але померли господарі, і птахи більше не прилетіли. Село залишилося без лелек. Ось я і поставив для них два залізобетонних стовпи в балці. На одному вже пташенята виглядують".

(Із щоденника В. Борейка.)

Рік білого лелеки

Ідея проведення "девізних років" для більш широкого вивчення та охорони того чи іншого виду тварин, збудження романтичного інтересу у широких кіл громадськості до зникаючих видів давно й широко використовується у різних країнах. Так, у Німеччині Німецький природоохоронний союз (NABU) присвячує кожен рік певному виду птахів. У 1984 і 1994 рр. це був білий лелека, у 1990 р. — іволга, у 1992 р. — малинівка.

У 1987 р. за ініціативою Дружини охорони природи КДУ та кафедри зоології Київського університету на Україні, вперше у тодішньому СРСР, була проведена комплексна науково-пропагандистська кампанія, названа "Рік білого лелеки". Її завданнями були проведення республіканського обліку чисельності, збір наукових відомостей про причини загибелі лелек, пропаганда охорони виду, популяризація серед сільського населення екологічних повір'їв про лелек та навичок облаштування штучних гніздівель.

Для виконання цих завдань ще в 1986 р. була створена ініціативна група, яка розробила план акції. Особливу увагу було приділено пропаганді. В центральній пресі було надруковано 5 матеріалів, у республіканській — близько 50 (більшість з них було розміщено у дитячому журналі “Піонерія”, який проводив довготривалу акцію з охорони білих лелек), в обласній та районній пресі — понад 250 статей. По місцевому радіо та телебаченню було організовано понад 20 виступів. Спеціальна інформація була підготовлена й передана каналами Радіотелеграфної агенції України (РАТАУ). Значний ефект дало розсилання прес-релізів (ідентичних, розмножених на друкарській машинці, коротких статей про лелек) в усі обласні газети та міські газети обласних центрів України. Прес-релізи були опубліковані протягом двох місяців у кожному семи газетах з десяти.

На вказану у прес-релізах адресу оргкомітету було отримано кілька десятків листів з цікавою інформацією, що, у свою чергу, дозволило надрукувати в обласних газетах добірки відгуків й знов викликати потік листів. Загалом завдяки виступам у пресі було отримано 650 листів. Ось як розподілилися отримані листи:

Республіканський журнал “Піонерія” (українською та російською мовами) — 74,4% листів.

Республіканська газета “Сільські вісті” (розповсюджувалась переважно серед сільського населення, українською мовою) — 10,5%.

Республіканська “Робітнича газета” (розповсюджувалась переважно серед міського населення, українською та російською мовами) — 0,4%.

Республіканська молодіжна газета “Комсомольское знамя” (розповсюджувалась переважно серед міських мешканців, російською мовою) — 2,0%.

Республіканська газета “Радянська освіта” (розповсюджувалась переважно серед працівників освіти, українською мовою) — 0,8%.

20 обласних газет (прес-реліз) — 5,9%.

9 обласних газет (огляд листів) — 2,3%.

Інші газети — 3,8%.

Кореспонденти дитячого журналу “Піонерія” розподілилися таким чином: хлопчики — 18,3%, дівчатка — 81,7%. Кореспонденти “дорослої” преси: чоловіки — 75,8%, жінки — 24,2%. Вік кореспондентів “дорослої” преси: до 20 років — 31%, 21—40 років — 8,3%, 41—60 років — 34,5%, старші 60 років — 26,2% від усіх листів.

Активізації проведення “Року білого лелеки” сприяв також ряд заходів. Було розіслано декілька десятків тисяч анкет по обліку лелек

та завчасно виданих буклетів на адресу сільських рад народних депутатів. До участі в акції були залучені обласні ради УТОП, деякі станції юних натуралістів та юних туристів, студентські дружини з охорони природи, орнітологи-аматори. Були проведені такі “каталізуючі” заходи як “крутий стіл” з проблем охорони білого лелеки при редакції газети “Комсомольское знамя”, нарада української робочої групи по білому лелеці, семінар ДОП за програмою “Трибуна”. “Рік білого лелеки”, як акція, не був жорстко зарегульований, ентузіасти на місцях мали можливість брати участь у його проведенні виходячи з місцевих умов та власної ініціативи, що сприяло успіху акції.

В ході акції було з’ясовано, що в умовах густозаселеного й промислово розвиненого регіону, яким є Україна, існує два найбільш ефективних засоби пропаганди при проведенні подібних кампаній. Це використання газетної періодики шляхом розповсюдження прес-релізів серед редакцій обласних та районних газет з інформацією про акції та проведення довготривалої газетної акції в загальнонаціональній сільській газеті або дитячому виданні, яке виходить національною мовою.

В цілому досвід “Року білого лелеки” з успіхом може бути використаний при проведенні обліків та пропагандистських кампаній, присвячених іншим видам широко відомих населенню птахів.

РОБОТА ШКОЛЯРІВ З ВИВЧЕННЯ ТА ОХОРОНИ БІЛОГО ЛЕЛЕКИ

Білий лелека — зручний об'єкт для юннатської роботи. Птахи ці великі і красиві, легко доступні для спостережень.

Як свідчить досвід Української молодіжної екологічної ліги по охороні білого лелеки у 1995—1996 рр., школярам можна запропонувати вести фенологічний щоденник життя лелек: відмічати щорічно дати прильоту та відльоту, початок насиджування яєць, кількість яєць у кладці, кількість пташенят, які вилупились і вилетіли, випадки загибелі лелек (причину, час і місце події). Окрім цього, цікаві відомості й про саме гніздо: рік заснування, його історія, на чому розміщене і як, відстань до водойми, діаметр гнізда, висота над землею, з якого матеріалу побудовано й т.п.

Цікаві й безпосередні спостереження за життям лелек. Вони проводяться з годинником та записником. Це так звані “добові спостереження” (весь світлий час доби) у вигляді чергувань. Все, що відбувається біля гнізда, розписується по хвилинах: приліт і відліт птахів, годування пташенят. Як правило, такі спостереження-чергування можна провести тільки на протязі декількох днів, тому доцільно проводити їх у різні періоди життя птахів: побудова і ремонт гнізда, насиджування, вирощування пташенят. Всі ці відомості становитимуть великий науковий інтерес і в той же час навчать учнів бути спостережливими, дадуть додатковий запас знань про особливості біології птахів, їх поведінки. Мають значення й окремі спостереження за дорослими птахами під час полювання, весняних бійок за гніздо, при ремонті гнізда. Вибирати форму роботи треба, виходячи з можливостей вчителя, учнів та місцевих умов.

Всі спостереження необхідно ретельно записувати, реєструючи час, а потім повідомляти свої дані орнітологам.

Зібрані відомості допоможуть вченим більш точно з'ясувати причини скорочення чисельності білого лелеки в різних регіонах й розробити дієві заходи з його охорони та збільшення чисельності.

Подібні роботи вже ведуться в ряді шкіл. Так, на Всеукраїнському дитячому екологічному конгресі “Уроки Чорнобиля” (квітень 1996 р.) було представлено роботи “Стан популяції лелеки білого в селищі Рокіні” Луцького р-ну Волинської обл. учня 9-го кл. Рокинівської загальноосвітньої школи Віталія Семенюка та “Моніторинг за гніздовою популяцією білого лелеки у с. Голосків” учениці 11 кл. Голосківської загальноосвітньої школи Летичівського району Хмельницької обл. Песреєвої Олесі. Обидві роботи були відзначені в числі кращих.

Юні орнітологи Новокам'янської школи Жовківського району Львівської області ведуть регулярні спостереження за білими лелеками з 1977 р. За багаторічний період з'ясовано, що чим частіше школярі приймають участь у практичній роботі з охорони птахів, тим більше вони цікавляться їхнім життям і навпаки. За час існування шкільного гуртка юннати зібрали та узагальнили цікаві дані про чисельність та екологію білого лелеки в регіоні Малеого Полісся. Про всі цікаві спостереження діти сповіщають на засіданнях шкільного клубу “Людина та природа”, ними написана шкільна монографія “Білий лелека”.

Крім досліджень у мікрорайоні школи юннати зібрали дані про чисельність лелеки в цілому по Жовківському району. Вони приймали активну участь в обласному конкурсі з охорони білих лелек й приваблювання їх на територію Львівської області. Взимку юннати провели роз'яснювальну роботу з тими мешканцями, на подвір'ях яких були гнізда лелек на деревах, але заросли молодими гілками. За порадою юннатів хазяї спиляли ці гілки, і в результаті лелеки після перерви знову оселилися на такому дереві.

Більшість хазяїв, у садибах яких є лелеки, хочуть, щоб вони надовго у них залишались. Ремонтуючи дахи абощо, вони облаштовують на них спеціальні споруди для гнізд, підбираючи конструкції за порадою юннатів.

Юні орнітологи стали ініціаторами видачі “Охоронних грамот на гніздо білого лелеки” у Львівській області. Самі бланки грамот на їх прохання надрукував львівський Будинок природи.

Спостереження юних орнітологів мають велике значення для самих школярів — виробляють у них навички праці та наукового пошуку. В

той же час вони суттєво збагачують орнітологію масовими конкретними науковими даними.

Добрий приклад того, наскільки важливою для науки може бути допомога шкільних гуртків і окремих любителів природи є програма моніторингу популяції білого і чорного лелек в Україні. Раніше проводилися лише загальні обліки чисельності лелек раз у кілька років на території всієї України або окремих областей, але вони не відображують зміни чисельності в повній мірі. У будь-якого виду вона коливається у досить широких межах, через те поодинокі обліки можуть значно спотворювати картину. Проводити ж їх щороку у наших умовах неможливо через порівняно високу чисельність лелек, велику територію і недостатню кількість фахівців та орнітологів-аматорів. Крім того, такі широкомасштабні обліки є, як правило, дуже неповними. Більш ефективний інший шлях — щорічний збір інформації на постійних пробних ділянках. Розгалужена мережа таких ділянок (хоча б по кілька на область) дасть змогу отримувати достовірні дані і оцінювати стан популяції в цілому шляхом нескладних розрахунків. На пробних площах можна тримати під контролем всі гнізда. Головні показники — густина населення і успішність розмноження. Реєструється загальна кількість заселених гнізд; число пар, які виростили пташенят та без них; кількість пташенят, що виростили в кожному з гнізд. Для збору необхідної інформації достатньо 2–3 рази відвідати гнізда на протязі сезону, до того ж багато чого можна встановити і шляхом опитування місцевих жителів. Оптимальний розмір ділянки — кілька населених пунктів і місцевість між ними. Щоб вона була репрезентативною (тобто відображувала реально існуючі у природі співвідношення), до її території повинна входити і місцевість, де лелечих гнізд завідомо не може бути: ліс, водойми і т. п. Це дасть змогу правильно оцінити густоту населення лелек в цілому у певному регіоні.

Такий принцип щорічного збору даних і ліг в основу згаданої програми. Робота розпочалася в 1992 році. Спочатку надійшли матеріали лише з 8 пробних ділянок, але їх мережа незабаром почала розширюватися. Отримані результати публікуються у щорічному інформаційному бюлетні, який розсилається учасникам програми та зацікавленим спеціалістам. Активну участь у роботі беруть шкільні гуртки — клуб "Людина і природа" з Нової Кам'янки Львівської області, секція "Фенолог" з смт. Свесва Сумської області, гурток юних орнітологів з села Юр'ївка Дніпропетровської області та інші. За 5 років вдалося зробити не так уже й мало. Досить сказати, що саме спостереження за

цією програмою допомогли виявити початок росту чисельності білого лелеки в Україні. Тепер важливо простежити, як події розвиватимуться далі. Взяти участь у роботі за програмою моніторингу можуть всі бажаючі. Ті, хто зацікавиться вивченням лелек, можуть писати на адресу:

258300, Черкаська обл.,
м. Канів, Канівський заповідник,
Грищенку Віталію Миколайовичу.

Грищенко В.М.
Борейко В. Є.
Листопад О.Г.

ОХОРОНЯЙТЕ ЛЕЛЕК

Серія: охорона дикої природи. Вип. 3, 1996 — 112 стор.

Українська молодіжна екологічна ліга
Київський еколого-культурний центр
Спілка молодих орнітологів України

*Розповідається про білого та чорного лелек
та їх охорону.*

Макетування С. Желяскової.

- © Грищенко В.М., Борейко В. Є., Листопад О.Г. 1996
- © Українська молодіжна екологічна ліга, 1996
- © Київський еколого-культурний центр, 1996
- © Спілка молодих орнітологів України, 1996